

ЛННБ України ім. В. Стефаника

01370381N

Виктор Андриївський

ТРИ ГРОМАДИ

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Виходить щомісяця в об'ємі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

1. Гайдамаки т. 1. — вичерпане.
2. Гайдамаки т. 2. — вичерпане.
3. Страшна помста — вичерпане.
4. Максим Залізняк т. 1. — вичерпане.
5. Максим Залізняк т. 2. — вичерпане.
6. Опазис Тятива — вичерпане.
7. О. Турянський: Сия земля т. 1.
8. О. Турянський: Сия земля т. 2.
9. І. Гор.: Під прапори Хмельницького.
10. Г. Журба: Зорі свіг заповідають, вич.
11. М. Голубень: Вчорашня легенда.
12. П. Свій: Степові оповідання.
13. Микола Шугай т. 1. — вичерпане.
14. Микола Шугай т. 2. — вичерпане.
15. В. Будзинюкський: Гремить, вичерп.
16. М. Голубень: Рік грози і надії.
17. А. Чайковський: За паживою.
18. І. Керницький: Святоіванські вогні.
19. М. Голубень: Гей, видно село...
20. О. Ю. Федькович: Вибір творів.
21. Ю. Косач: Сонце в Чигирині.
22. Ж. Верн: Замок у Карпатах.
23. Ф. Ковалевський: Лютецька влячність.
24. У. Самчук: Марія.
25. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 1.
26. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 2.
27. Гр. Коспика: Темна ніч.
28. Г. Т. Підляшанський: Пригоди Шума.
29. Усмішки впор. Є. Ю. Пеленський.
30. Гр. Смольський: Олекса Довбуш.
31. О. П. Білозерський: Напередодні т.
32. С. П. Білозерський: Напередодні т. 2.
33. В. Ткачук: Сині чачки.
34. В. М. Михеїв: Мара.
35. Катря Гриневичев: Шестикрилець.
36. І. Филищак: Дмитро Детько.
37. В. Калач: Курніє смерті У.С.С.
38. О. Кобиляцька: За ситуаціями.
39. Роман Леонтович: Звенислава.
40. Богдан Нижанківський: Вулиця.
41. В. Боярнич: Кривавий Шлях.
42. Франц Коковський: За землю.
43. Галицько-Розинський Літопис т. 1.
44. Галицько-Розинський Літопис т. 2.
45. Володимир Бірчак: Проти закону.
46. М. Михайлич: За стрілецьку славу.
47. О. Ржепечка: Вічне полум'я.
48. В. Гренджка Донський: Ілько Лидей.
49. П. Фряко: Від Стрипи до Ламаску.
50. І. Садовий: Танок смерті.
51. В. Сетимович: Військо йде.
52. З. Кулей: Гуцульська республіка т. 1.
53. З. Кулей: Гуцульська республіка т. 2.
54. В. Шурат: Історичні пісні.
55. А. Чайковський: Печедзривом.
56. Роман Леонтович: На прої!
57. Р. Д. Савчак: На розпугті.
58. Л. Мосендз: Людина покірна.
59. Н. Іванна: Залізані роки.
60. С. Орлівський: Багрянний хрест.
61. В. Андрушевський: Твої громади т. 1.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині місячно 0.95 зл., кварталю 2.67 зл., піврічно 5 зл., річно 9.60 зл., в усіх інших краях піврічно 7 зл., річно згорі 13 зл.

АДРЕСА:

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, вул. Руська 18.

Чекове конто П.К.О. НАШ ПРАПОР ч. 500,277.

з дописною „У. Б.“

Книжки ч. 10, 13, 14 і 21. відзначені літературним нагородами.

06/10

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 61.

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

ТРИ ГРОМАДИ

СПОГАДИ З 1885—1917. РР.

ЛЬВІВ 1938

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

Українська бібліотека
Львівська бібліотека

С. 175447

УРА-13
13 (24) 5, 01
1

СІЧЕНЬ 1938

Друковано 5.000 примірників

ЛНБ України
ім. В. Стефаника

5327323

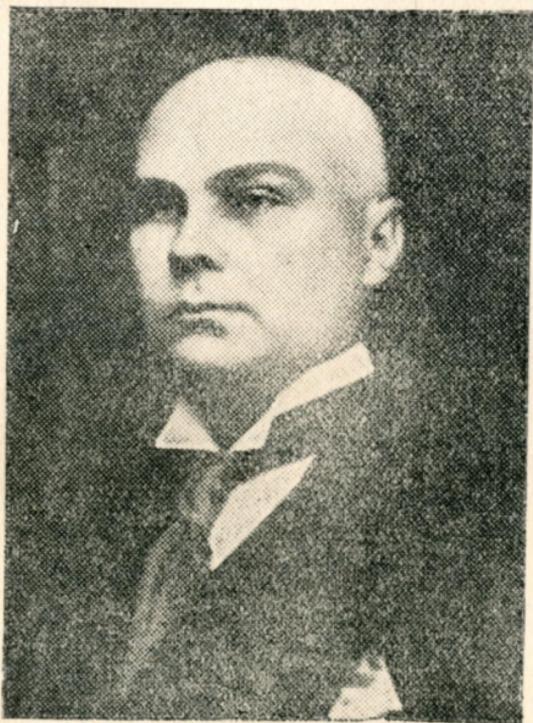
Copyright by Editor
Printed in Poland

Львівська державна
наукова бібліотека

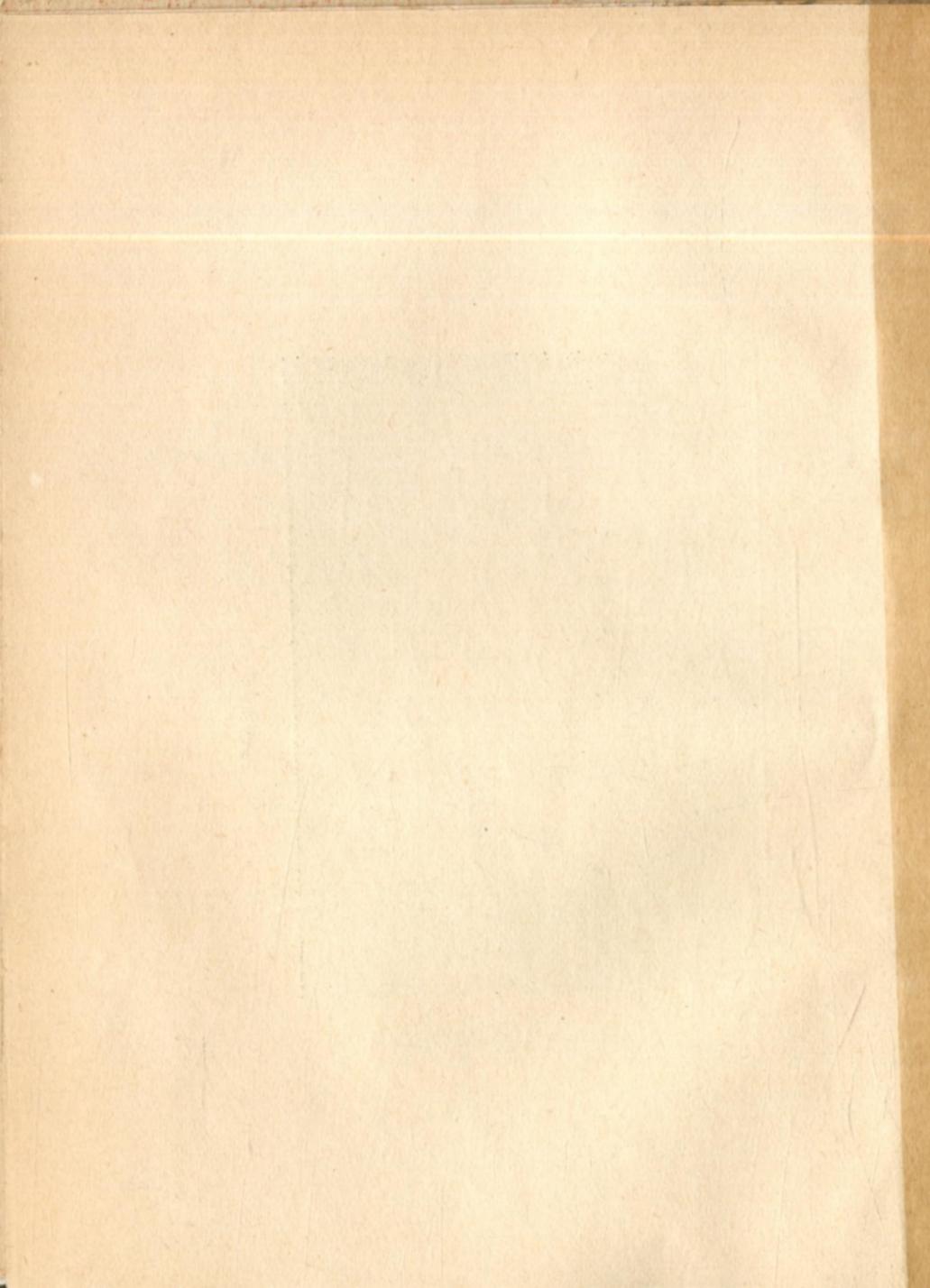
34

Обгортка рисунку Ю. Кирієнка

Друк. Ст. Ін. в ар. Івана Тиктора, Львів, Бляхарська 9.

ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ

ПЕРЕДМОВА

Автор цих споминів, Віктор Андрієвський, це один із перших організаторів протисоціалістичного напрямку й ідеології на Україні. Член-основник партії Хліборобів - Демократів, співробітник Міхновського, братів Шеметів і Вячеслава Липинського, в 1917—19. рр. був губерніяльним комісаром освіти при Центральній Раді, а відтак при гетьмані П. Скоропадським. Після того переїхав на еміграцію, був членом Республіканської Капелі О. Кошиця, відтак директором гімназії і організатором культурного життя в українській станиці в Каліші. Згодом переїхав до Львова, де й живе по сьогодні.

На журналістичне поле виступив іще в 1909. р., поміщуючи свої речі в „Рідному Краї” Олени Пчілки, в „Снопі” М. Міхновського, а згодом пізніше в-тво „Українське Слово” в Берліні видало в 1921. р. його брошуру „До характеристики правих українських партій”. В цьому ж самому видавництві в 1921—23. рр. вийшли спомини В. Андрієвського „З минулого” в двох томах. В 1937. р. написав Андрієвський розвідку про М. Лисенка. Співпрацював у давньому „Літературно-Науковому Вістнику”, „Вістнику” та американських християнських часописах, як „Америка”, „Канадійський Українець” (роки 1922—23) та б. інших.

В своїх споминах В. Андрієвський описує просто й безпретенсійно ці події, що були передвісником пробудження української державности. Перед нашими очима виринають

як живі постаті, фільмовою лентою вються обставини, серед яких кристалізувалася українська самостійна думка. Все це описано щиро, дуже спокійно, так, що „Три громади” стають просто документом того часу, документом, що його не може поминути ніякий історик цих часів.

Редакція

ДОШКІЛЬНІ РОКИ

„... В пісні твоїй ллється туга
І сміх дзвінкий і жалощі кохання,
Надій і віхи світляная смуга...”

Коли на формування мого світогляду та вдачі, а тим самим і на даліше моє поступовання у житті мали вплив зовнішні умовини, то, думаю, що ці умовини були не так пізніші, як найраніші — на самім світанку мого життя, в перших роках мого дитинства. Тому я дозволю собі трохи спинитися на тій добі, бо переживання мого найранішого дитинства врзалися найглибше мені в пам'ять і в не-малій мірі кермували мною у пізнішому віці.

Народився я в Полтаві, а мої дитячі роки аж до часу, коли я вступив до полтавської гімназії, прожив я або в повітовому місті Кобеляках на Полтавщині, або на хуторі мого брата в кобеляцькому-ж повіті.

Батько мій, Ніканор Андрієвський, по його власним переказам, походить зі старого попівського українського роду, котрого сучасні його представники ще й досі носять (або носили) рясини на Полтавщині та Чернігівщині. Ще батьків дід — Прохор був священником і, як казав батько — поважним і заможним. Але вже мій дід — Семен покинув стан своїх батьків: доля занесла його в Крим, де він мав посаду доглядача над соляними складами й де в початку п'ятидесятих років минулого століття народився мій батько. Отже його дитинство проминуло серед кримських українців і татар, а у великій мірі ще й серед українських чумаків з широких просторів цілої України, що їздили у

Крим по сіль, і мали з його батьком, а через те і з ним самим, найближчі звязки. Від чумаків мій батько переняв чимало пісень та переказів. Був досить обзнайомлений і з татарськими звичаями, знав навіть трохи татарську мову.

Десь у шістьдесятих роках мій дід покинув службу, купив собі хутір у кобеляцькому повіті, недалеко від села Маячки (сім верст) і перебрався туди разом із сімєю. По його смерті незабаром застрілився його старший син Віктор, дочки були віддані, тому хутір перейшов у спадщину до мого батька, який покинув свою службу дрібного урядовця при полтавській скарбовій палаті й переселився у хутір хазяйнувати. Був жонатий два рази. Від першої жінки не мав дітей, а друга його жінка і є моєю матір'ю.

Вона походить з роду Маковських. Її батько — Михайло Маковський, що є кривняком відомих малярів Маковських, мав хутір в шости верстах від хутора мого батька. Цей хутір мого діда перейшов у спадщину моїй матері.

Мій батько мав демократичні погляди, а з уваги на те життя й порядки в нашій сім'ї були також демократичні. Я не знав ні бон, ні гувернанток, яких пізніше мали мої сестри, а виховували мене, крім моїх батьків, ще няньки — моя та моїх сестер, покоївки та куховарки — усі селянки з кобеляцького повіту та візник, також наш хутірський парубок.

В сім'ї у нас панувало двоязиччє. Зі службою батько й мати розмовляли по українськи, а між собою і з дітьми залежно від настрою. Коли батько був у доброму гуморі, то говорив до нас і до матері по українськи, а коли переходив на поважний тон, або на поважні теми, або як сердився, то говорив по московськи, хоча в дійсності не можна було уважати його московщини за „чистий русскій

язик": це був звичайний русско-малоросійський жаргон, яким говорила провінціональна інтелігенція на Україні в ті часи.

Першою справжньою школою української мови для мене була в місті найбільше кухня, а на хуторі, куди наша сімя виїжджала на літо — вигін, стерня, толока, де пасли худобу мої приятелі та всі наші хутірські люди разом, які іншої мови не вживали.

В тіж часи зробила найбільше вражіння на мене і лишила найбільшу відбитку на моїй душі українська пісня.

Мій батько кохався у співах всякого роду. Знав досить пісень московських, церковних, оперових мельодій і опереткових, а вже найбільше — українських пісень.

Вже зранку можна було знати, в якому настрою він прокинувся, бо, коли в доброму, то ще в ліжку він починав свій ранок піснею: у свята нераз тропарем, коли його знав, часто мельодією, яку вчора чув десь на концерті, або на виставі, або найчастіше — українською піснею з його репертуару, що й досі вражає мене своєю обширністю. Вже на що багато пісень знали мої приятелі та приятельки з кухні, стайні та з вигону, але вони не могли дорівняти моему батькові. Він співав усі ті, які співалося у нас довкола та іще свої спеціальні, що ділали на мою дитячу уяву як красою своєї мельодії, так і своєрідним, часто таємничим і трагічним змістом. До таких належали в першу чергу пісні про чумака, що, вертаючися з Дону, викликає із води свою долю, або про бідну дівчину, що тужить за чумаком, або ще багато ріжних, що їх він виспівував із великим чуттям своїм приємним баритоном і яких зміст, не вповні мені приступний,

я доповняв і прикрашував моєю дитячою фантазією.

Слухаючи таких пісень, я журився і плакав над нещасним чумаком, якого я малював собі таким, яким нераз представляв батько у своїх оповіданнях: чорний від сонця, у засмарованій дьогтем грубій полотняній сорочці і широких пістрьових штанях везе він із Криму додому сіль і рибу у своїх високих чумацьких возах. Він є дуже добрий і лагідний, дуже любить своїх волів, пасе їх та напуває водою з криниці. Взагалі чумака усі люблять за його щиру й добру вдачу — як ота дівчина у пісні, що каже своїй матері:

„Купиж мені, моя мамо, золотії пальця,
Я вишию, вималюю чумакові рукавця.
Шовком шила, шовком шила — золотом рубила
Всеж для того чумаченька, що я вірно любила”...

Чумацька-ж (чи козацька — бо в той час я ще не розрізняв тих двох понять) доля уявлялася мені якоюсь мітичною істотою, що живе у воді, подібна до отаких пів-жінок, а пів-риб, які я бачив на образках в ілюстрованих журналах. Що тій долі недобре живеться, видно хочби і з другої пісні, яку частенько співає батько:

„Та вже літ за двісті, як козак в неволі,
Понад Дніпром ходить, виклинає долю:
„Гей, гей! Вийди, доле, із води,
Визволь мене, серденько, із біди!”
„Не вийду, козаче, не вийду, собою:
Ой, радаб я вийти, так сама в неволі,
Гей, у неволі — у ярмі
Під московським каравулом у тюрмі!...”

Ця доля уявляється мені цілком нещасною: її витягли з води мабуть волоком і тепер у Москві

бідна, старенька жінка сидить у тюрмі. На шиї в неї таке саме ярмо, в яке запрягають у нас волів, а по боках і по спині її бє і знущається над нею якийсь мені невідомий, але страшний, злий і поганий погонич, що зветься „каравул”.

Пізніше, коли я пізнав походження цієї пісні, зрозумів її зміст і точно знав, що це значить „московський каравул”, моя уява всеж законсервувала мені давнє моє уображення української долі, і, колиб я був малярем, так, здається мені, що цей образ я переніс би на полотно як живий. І кожний, дивлячися на нього, зрозумів би його правильно — так, як я його розумів, коли мав яких чотири роки!...

Коли батько співає, то всі в хаті мають добрий настрій і кожний підспівує щось своє. Мати шие або вишиває і співає про п'яницю або про сиротину, котру „ніхто не пригорне при лихій годині, не пригорне батько, не пригорне мати”... А я слухаючи її, уявляю собі і того гіркого п'яницю, що вернувшись додому п'яний, бє свою молоду й гарну жінку і ту бідну сиротину, маленьку дівчину у подертій с'рячині, яких я бачив у хуторі, що пасли овечок. І мені дуже жаль тієї гарної молодиці, а ще більше бідної сиротини.

Зворушували мене ті українські пісні своїми образами, не говорю вже про мельодії, котрі так відразу припали мені до серця, що опісля ніякі інші, що чув я їх у житті, не зворушували мене і не торкали так моїх почувань, як оті мельодії нашого народу.

Коли у вечорі траплялося, що батько разом із матір'ю десь виберуться із хати, от тоді для мене наступало справжнє свято! Ціле населення нашого дому зі мною на чолі зараз же перебирається до кухні.

Кухарка й покоївка співають, сміються та оповідають мені казки, аж поки надійде візник Ілько, упоравшись коло своєї роботи. По вечері починається головна забава: Ілько і Сохвія (наша кухарка) жартують, дівчата співають, а потім ми танцюємо усі гуртом під загальний спів та сміхи.

Колиж до нас із хутора приїзжають наші хутірські люди, то мої розваги стають ще цікавіші. Ільків брат Василь, що живе у нас „у сусідах” та ще другий наш „сусіда” Штехван — наперед парубки, а потім жонаті люблять мене, а я їх іще більше. Вони оповідають мені про хутірські новини, роблять для мене різні цікаві забавки і цілком поважно входять в курс моїх діточих інтересів. Ніколи вони не лишають без відповіді хоч на як дурні мої питання, добродушно зносять мої дурні жарти, які не все дозволяють мені мої батьки.

Отся доброта, делікатність повсякчасна готовність прийти мені на поміч, розуміння мене і моїх справ, якіб дрібні вони не були (я це й сам відчував) — все відзначали тих людей, яких у нас у родині звали „простими”.

Таке відношення до мене нашої служби, наших „сусідів” і всіх „простих” на хуторі дало в моїй душі перші парости вдячності і любови до наших людей. Далі, в більше свідомих моїх літах ці почування зміцніли, окріпли і розрослися у мене у свідомість моїх обов'язків тай моєї кривної приналежності ні до кого ж іншого, як до того шляхотного по своїй вдачі українського мужика, що називався, як я довідався пізніше — „українським народом”.

Але що значать усі оті мої міські забави супроти мого життя у хуторі? Сама лиш думка про те, що надходить літо і ми разом усі з Ільком, із Сохвією і з нашим спільним приятелем і загаль-

ним улюбленцем — собакою Гектором маємо виїхати на степи, до ставу, у садок, де ростуть такі смачні грушки — самі ті спомини тішили мене цілу довгу зиму і весною приводили у бурливо-радісний настрій.

От довгі наші попередні приготування до виїзду нарешті скінчено. Ми снідаємо абияк, раніше, ніж звичайно і батько звертається до Ілька:

— Ну, Ільку, запрягай, тай будемо з Богом рушати! — Ілько запрягає коней до нашої „нетичанки“ і ми вкладаємо рештки нашого дрібного багажу, бо головний відряжено хутірськими підводами ще напередодні. Перед дорогою по батьковому наказу ми всі разом сідаємо на хвилину, „щоб усе добре сідало“, а тоді розміщуємося на нетичанці: батько й мати на сидінню позаду, а я по спеціально випрошеному дозволіві поруч із Ільком на козлах. Чисті й ситенькі, викохані коні рушають. Батько знімає капелюх і хреститься:

— „Господи благослови!“

Всі ми, в тім числі і я, хрестимося, і наш повіз викочується на вулиці славного міста Кобеляк.

Широка небруківана дорога (вібруківано її вже за моєї пам'яті) курить хмарами пороху, який осідає на листях акацій, що ними обсажено бульвар головної Кременчуцької вулиці. „Поліцейський“ (стара провінційальна назва російського „городового“), що стоїть коло бульвару на стійці, салютує батькові, бо „поліцейських“ у нашому місті усього два і вони знають кожного громадянина так само добре, як і він їх. За бульваром виїжджаємо на гору, обїзжаємо собор, велику гарну церкву з круглою банею і, лишаючи за ним єдиний на ціле місто двоповерховий будинок, в котрому містяться

року ярмаркову площу виїзжаємо в поле над глибокі яри. Шість верст рівної степової дороги, і ми прибуваємо на крутий беріг Ворскли - ріки в село, що зветься Горішні Кручі.

Відразу перед очима відкривається чудова панорама.

Під правим, крутим, обривчастим і дуже високим берегом мідяно-сріблястим блиском виблискує проти сонця Ворскла. Наліво ховається вона за високу гору, обмиваючи її підніжжя, а направо пливе просто в сторону міста. Лівий низький беріг, укритий лісом, кидає темну тінь на воду, і ціла ріка здається ніби зшитою з двох стрічок: темно-зеленої від прибережних лісів і мідяно - червоної від червоної глини з правого обривчастого берега. А як вітрець повіє — ген по середині ріки нерівною плямою знімаються сріблясті хвильки, що, не дійшовши до берега, розтають серед широкого плеса. Десь у гаях на узбіччі гори ховається невидиме село, а просто перед очима блискучу водяну дорогу перетинає груба кодола, на котрій ходить пором.

Кремезний поромщик, засукавши вище ліктя рукави грубої полотняної сорочки і не випускаючи з рота люльки — „зіньківки" *) з химерним мідяним півником на покривці і з таким же довгим мідяним дротом, що висить при ній для прочистки, тягне грубу линву, перехилившись усім своїм тілом в один бік, і пором поволи причалює до берега.

От кінчиться і наша водна подорож: пором, перепливши ріку, причалює до другого берега. Поромщик, діставши від батька „гривеника" (десять копійок), відсуває дрючок і наш повіз викочу-

*) Повітове місто Зіньків славне не тільки на Полтав-

ється на вогкий прибережний пісок. Дорога лісом іще досить небезпечна. Батько звертає Ількови увагу на „бакаї“ (ями, наповнені водою на дорозі), положення і глибину котрих він добре знає віддавна. Часто буває, що екіпаж або фіра, застрявши в таких бакаї, сторчить там і пів дня, аж поки проїзжаючі не допоможуть витягнути її безпорадному фірманові.

Та от проїхали ми й ліси з усіма їх бакаями, тепер починаються піски. Ознакою їх початку є стара, напів розвалена хата - пустка, що стоїть край дороги і наводить на мене сум своїм голим димарем і запалою солом'яною стріхою. Оті піски часто зустрічаємо у нас на берегах Ворскли і Псіолу і, як я думаю, певно уявляють собою давні корита ріки. Як коли на кілька кілометрів тягнеться полоса чистого кварцового піску, так ніби серед зелених піль і сірого чорнозему дороги випав білий блискучий сніг. На тих пісках не росте ніяка рослина. Лише глибокі колії від колес та сліди від кінських копит і волових ратиць у суміш із широкою стопою чоловіка свідчать про те, що тут є дорога і до того ще тяжка дорога, яка мучить і людину і скотину. Обабіч дороги, де пісок не такий глибокий, росте запашний чебрець, а ще далі за ним ріденьке низкоросле жито. Нічого більше пісок не родить, тому отся земля має дуже малу ціну і люди неохоче витрачують на неї свій труд.

Аж ось проїхали ми й піски. Копита коней вдарили в тверду землю і почалася рівна дорога серед розлогих нив, серед широких степів.

Степи!... Рідні, самотні й незрівнянні українські степи! Хто зможе дати достойний образ вашої величч, розкоші ваших фарб, симфонії ваших тонів, аромату вашого дихання? Треба великого маляра й музики, щоби міг він зобразити цю величч.

які таїте ви у своїм лоні, а ще більшого мистця слова потрібно, щоби зміг він ту красу перенести на папір!

До чого прирівняти ваші розлогі лани? Чи не до безмежних морських просторів? Так ви кращі, миліші, рідніші, ближчі! Бо ж морські хвилі спокійно каламутні, чи бурливі й грізні — з одноманітним шумом і плесканням, стогоном і ревом переливаються по безбережному просторі і нема де окові стати, спинитися на тій сумній морській рівнині, а вухо не спічне від того незмінного плескоту й реву.

Ваші ж оксамитні хвилі сіро, ясно й темнозелені, аж сині, як той старий туркус, відливають різнобарвним шовком. Сніжно білі плями гречаного цвіту, немов клуби шуму грають на хвилях, а мрійливому ледви чутному шелестові їх супроводить щебетання зануреного в небесну блакить жайворонка, пристрастю здушена пісня перепела, дальнє деркотання деркача, кування зозулі, одуда, або ледви чутне скрекотіння кібчика, що тріпоче крильцями у висоті, визираючи гострим оком свою здобич і зненацька, мов та чайка, поринає серед оксамитової зелені хвилюючих просторів.

Срібні осики ледви тріпочуть білою підшивкою ясно-зеленого листячка по межах козачих хуторів; старенькі покручені бабусі-верби, похилившись дрімають над ставами, а за осиками темніє тернина й вишневі садки. Високі стрункі тополі, мов чепурні хазяйські доньки, стоять у ряд коло воріт, показуючи дорогу до рубленого ганку, а хата потонула в кучерявих яблунях і грушах.

Ген-ген на обрії видніє низьке узгір'я, а на ньому новенькі вітряки у ряд весело вимахують крилами.

Немає тут високих понурих гір, що великою масою своєю закривають небосхил, а чорною тін-

ню лягають на душу мов хмара і гнітять, як важким камінням. Веселі горбочки перебігають коротким ланцюгом між балками, а віддалік самотня виринає з зелених хвиль степова могила. Той стародазній свідок слави й дідівщини мріє про давнину і в дрімоті своїй з вітром розмовляє про минуле й про сучасне: про давніх, предавніх завзятих скитів, що їх славного князя кости вона стереже і про диких дітей степу — татар, про козаків, що колись сплисами скородили їй боки і про тих, що тепер скородять ралами та плугами

Із-за далекої громади берестів, осик та осоков виглядає гострий вершок клуні, а в широкім гнізді на ньому стоїть самотній лелека. Здається, що й він потонув у мріях, перенятий загальним настроєм степу.

Півтонові акорди співу жаб із невидимої балки, переливаючися з цвіріньканням степового цвіркуна і мельодійним дзеленьканням далекого дзвіночка наближаючоїся гарби, фургона або біди*) творять мінорну ніжно-спокійну симфонію, що тихою гармонією пестить слух і заколисує слухача.

Важкий медовий запах від придорожніх будяків, дух деревію, полину, березки, горошку і тисячі ріжних видимих і невидимих степових квіток змішується з ледви чутним запахом далекого диму від кирпичу**), що на ньому варять хазяйки обід або ранню вечерю та з близьким запахом кінського по́ту і все те разом витворює своєрідний аромат так само милий і такий характеристичний для українського степу, як і симфонія його звуків та фарб.

Та серед цілої тої розкоші мало де видно й

*) Двоколесна повозка.

**) Зпресований і сушений кізяк, котрим палять головне з недостачі иншого палива.

чути того пана, господаря й дитину степу — українського хлібороба. Поважний і повільний ступає він розміреним кроком десь при возі, за плугом, або з косою.

Ціле своє життя віддав він цьому степові — любить і леліє його, як мати дитину, шанує й доглядає, як покірний син улюбленого батька, пестить і голубить як парубок кохану дівчину, журиться й радіє, як чоловік вірною дружиною. Степ — свята земля дає йому прожиток — усе, що він потребує для себе і для свого щастя. В ньому його мрії, його радості, надії, його турботи й горе. За свого життя цілу свою душу віддав він степові, а як скінчить свою життєву дорогу, ніхто ж як він, той степ-батько прийме у свої теплі обійми десь серед тернового гайочку і його спрацьоване тіло.

Та тепер серед зелено-оксамитних хвиль лише денезде блисне жовтий широкий бриль, червоний очіпок, або завітчана дівоча головка. І тільки тоді, як степові простори візьмуться тяжким злотом — як повний колос зігне додолу зісохле стебло, коли від гарячого подиху степових вітрів замість тихомрійного шелесту по блискучих вогняних хвилях пройде сухий тріск — тоді серед золотого моря купами й рядами забіліють людські постаті; жалібним звоном коси заспівають свою смертельну пісню, виполохуючи переляканих тяжких перепілок; білі постаті низько схиляться до сірого груддя сухої землі, віддаючи їй — матері, вдячний поклін за її плодовитість. Тоді, в ту страдну й містичну пору, що має чарівне для хлібороба імя „жнива“, якої він зі страхом і надією чекав цілий рік, — тоді складає він свому божищу тяжку жертву своєї праці: — від ледви сірого світанку до чорної ночі серед розпаленого невблаганим сонцем золотого пекла

лоно своєї землиці - неньки, свого степу - батька. Тоді шпичаста стерня укриється рядами присадкуватих полукупків. Тай їх незабаром перевезуть на хазяйські токи сірі круторогі воли-побратими. Степ почорніє від залізних плугів, рал та борін і по важкій праці спочине на зиму, яка вкриє його мов пухом білою сніжною пеленою...

Під вражінням оточуючої нас краси усі мовчать. Мовчу і я, приголомшений силою ріжноманітних вражінь. Хіба зрідка наслідуюсь перервати загальну мовчанку яким запитанням:

— Ільку, що отой лелека*) на клуні робить?

— Спати зібрався...

— А що він їсть?

— Жаб та гадюк.

— А де він їх бере?

— А он дивіться один ходить по балці та ловить.

— От якби його з рушниць — бах!...

— Е, не можна, бо лелека мудрий — він тому біду зробить, хто його не шанує...

— Яку біду?

— Хату запалить, або клуню.

— Якже він запалить?

— Він уже знає як: — возьме десь жарину або сірник... —

По довгій мовчанці я знов:

— А он глянь, пташки летять як ниточка!... —

— То дикі качки —

— А якби їх з рушниць?

— То добре б на вечерю, так далеко: до них рушниця не дострельне...

— А де качки живуть?

— На болоті.

*) бузько, черногуз

— А де болото?

— Далеко — он там ген - ген за лісом...

Серед таких розмов і не зчуємося, як ізза придорожніх гаїв вирине високий журавель нашого колодязя.

— А от і хутір уже!... Но, коники — вже дома!

— — — — —

Хутірське життя для мене це безпереривний ряд розваг, забав, радості і втіхи. Але з тих розваг і забав я одночасно дістав собі практичний життєвий досвід, корисну науку й відомости, котрі мої міські товариші часто не без труду мусіли доувати у школі, або й не мали їх зовсім.

Прокинувшись рано, я перш за все придивляюся до віконних щілин, через які рівними смужками падає світло на підлогу. Коли смужки на підлозі ясні і над ними стовпчиком іскряться дрібненькі порошинки, значить надворі сонце і не слід гаяти часу. Тоді негайно, ледви убравши панчішки та черевки, я вискакую надвір, щоб глянути, де Карпо сьогодні пасе товар: чи коло старого колодязя, чи на толоці?

Гостре хутірське повітря вдаряє мене в лице. Запах румянку, полиню й конюшини, якими вкритий весь наш великий двір і вигін, перемішується із запахом жовтої акації, якою обсаджено сад і солодким ароматом троянд, що їх цілі зарослі оточують попід вікнами наш дім. А свіжа вогкість від близького ставу, старого колодязя і вкритого густим мохом довгого корита при ньому, додає до того запаху ще чогось такого міцного, веселячого, що здається не їв би, не пив, а все лиш дихав би тим божеським повітрям. Сонце ріже й сліпить очі так, що я мушу довго держати руку перед очима, аж нарешті їх розплющу і гляну на вигін до ставу.

Коло клуні за ровом ходить товар, значить і Карпо (наш пастух, менший Ільків брат) там.

Наскоро довершивши конечні формальности з туалетою і сніданком я стрілою лечу до Карпа.

— Здоров, Карпе!

— Здорові й Ви!

— А що чувати?

Карпо флегматичний і на перший погляд мало рухливий, відповідає вяло, так ніби його зовсім не обходить мій прихід:

— Та що?.. Нічого!...

Хвилина мовчанки. Але Карпові не терпиться, я бачу, що він уже має щось нового для мене.

Нарешті він рівнодушно кидає:

— А в мене щось є!...

— А ну, покажи!

— А що дасте?

— А ти що хочеш?

— Так у Вас однаково нема нічого! А гей, сірий, куди ря?!!

Він як блискавка зривається і кидає ковінкою на сірого, котрий потаємці хитро добирається до баштану, щоби смикнути молоде бадилля буряків або пшонки.*) Сірий, побачивши, що його хитрість не вдалася, підтюпцем вертається до своєї громади, а разом із ним і Карпо до мене.

— Так не покажеш?

Він поволи витягає зза пазухи коротку вербову свиставку.

— Що це?

— А ну, подміть!...

Я дму. Чути мягкий свист.

— Чибя?... Хто то зробив?

— Я!

— Бре?

— Їйбо!

— А ну, зроби ще!

— А за скотиною хто доглядатиме? Он знов телиця в жито лізе! А куди лиса?... А бодай тебе хорти розірвали! Ач яка!...

— Я догляну, а ти зроби!

— Ну, добре: от Вам ковінька, а я піду до ставка.

Я перебираю від нього ознаку його влади, а він біжить на беріг ставу, де ростуть верби і за хвилину приносить кілька зелених вербових прутів.

— Тепер наробимо багато!

Він робить свиставки, пояснюючи мені кожну свою операцію:

— Треба оббити кору, щоб легко знялася... А тепер вирізати „серце”...

Він вирізує скісний глибокий ровець угорі.

— А тепер знімаю шкурку.

Легко надрізавши шкурку вниз, він знімає її, підстругує вгорі голу паличку, надіває шкурку назад і подає мені готовий інструмент. Я дму — свистить.

— А ти, Карпе, маладця...

— Авжеж!

— Чом же вона не так свистить, як отся?

— Бо довша.

— А якби коротша?

— Та тоньше свистітиме.

Карпо був моїм першим професором не тільки з фізики. Пізніше я не раз пригадував його лекції коло ставу.

Часто до нас підходять інші пастухи, що пасуть поблизу: Оксентіїв Михайло і глухого Йвана Семен. Тоді починається спільна забава. Ми сви-

випередки, граємо у „горидуба” (хто довше вистоїть на голові), або в цурки. Робимо качечки із сухого осітнягу та пускаємо їх на став, або „дідом переводимо бабу”. (Камінець, або грудка, кинута рівнобіжно до поверхні води, має, ледви черкаючи воду, перебігти на другий беріг, в той час, як до неї приговорюється: „Діду, діду — переведи бабу, бо як не переведеш, той сам пропадеш!...”), або зручно пускаємо скакати по землі гнучкі лозини — чия далі поскаче. Як у полудне скотина перестає пастися, то граємо у свинки, в опуки тощо. Яких тільки ігор та забав не навчили мене Карпо з товаришами!

Награвшись досхочу, ми лягаємо червом на землю і дивимося просто поперед себе, не спускаючи очей з наших волів, коров та овець. При тому йдуть різні розмови: загадки, приказки, шутки, казки переплітаються, а я від того вчуся — усе беру собі в тямку.

От над зеленим тлом збіжжа я бачу, ніби, як вода у ставку, хвильками переливається повітря.

— Що то таке? — питаюся я в моїх товаришів.

— То святий Петро вівці жене.

— Куди-ж він їх жене?

— Пастися.

— А як він їх пасе?

— Батіжком.

З жита мені приносять довге стебло рослини з ясноблакитними квітками.

— От і „Петрів батіг”.*)

святий Петро вівці підганяє, а вони і біжать...

Цілком задоволений таким поясненням, я продовжую свої дальші запити. Он ізза клуні виглядає бліде обличчя місяця.

— А що то на місяцеві?

— То Каїн Авеля на вилах держить.

*) Cf. *Les Jours de l'année*

— Як то так?

То так було: в Адама було два сини: Каїн та Авель. От вони усе сварилися, а Каїн був старший і хотів брата зо світу звести. Та тільки за ним Адам наглядав. Аж ось раз Каїн та Авель пішли громадити сіно. Каїн замість сіна та Авеля на вила підняв і хотів об землю вдарити. Коли тут іде Бог, та як крикне: „стій!" Каїн так і став із вилами догори. А Бог і каже до нього: „Ти думав, що вбеш брата так, що ніхто й не бачитиме? То нехайже цілий світ дивиться на тебе!" Та оттак їх разом узяв тай іскинув на місяць.

Розмови в тім же дусі йдуть далі:

— Паничу, а ви загадки відгадувати вмієте?

— Вмію!

— Ану відгадайте: „Лежить Гася — простяглася, як устане, то й неба дістане"?...

Скільки я не напружую свою уяву, відгадати не можу.

— Ану, скажи ти!

— Дорога!

Справді, відгадка знаменита: дорога так далеко простяглася, що й неба дістати могла б, якби встала.

— А мою відгадаєте?

— Кажи й ти!

— „Пливе щука з Кременчука, куди гляне — трава вяне”.

Знову ті самі наслідки: виходить, що це коса, бо куди вона гляне, там вяне скошена трава.

— А от таку: „Стоїть дід над водою, коливає бородою”?

Це очерет над болотами. Я дивуюся спритности загадок і влучности відповідей.

— Паничу, ану, кажіть, та тільки швидко,

„Ходить піп коло кіп, счита копи по три снопи — одна копа копаком, друга копа копаком”...

Мені дуже трудно вимовити, що дуже смішить ціле товариство.

Тимчасом скотина перестала пастися. Овечки збилися докупи, воли поховалися під верби. Карпо зпід руки дивиться на сонце і каже:

— Вже напувати... Пора на обід.

Він жене скотину до колодязя, стає обома ногами на цямрину, тягне журавлем воду з колодязя й наливає до довгого корита. Воли й корови занурюють до свіжої, прозорої води свої широкі чорні писки і пють, жмурячися від задоволення, а потім поволі відходять, ліниво відмахуючися від дрібненьких прозорих мушок, що обліпили їм боки і спини. Значить пора й мені на обід.

По обіді найліпша пора для забав. Усі старші від батьків і до служби, лягають відпочивати. Тепер я можу собі дозволити на пригоди більше ризиковні. Я біжу до ставу, спихаю до води двері з комори, які тут лежать, бо на них хтось прав недавно. Озброївшись довгим кілком, відпихаюся від берега й випливаю на середину ставу. Або вилажу на вербу і роздивляюся звідти довкола.

Тимчасом Карпо по обідньому відпочинку знову виганяє череду й ми продовжуємо далі наші забави. Ми робимо лук і цілимо тонкими очеретняними стрілами у вербу і вгору, хто вище стрілить. Або робимо таку пращу, якою колись Давид забив Голята й кидаємо камінчики — хто кине далі.

Та не всі Карпові вигадки любив я однаково. Не подобалося мені наприклад, як Карпо скаже:

— Ходімо драти горобців!

— Нащо?

— А так!

Ще чуєш, що каже Карпо?

клуні, або комори і з горобячих гнізд викидає горобят. Нещасні жовтодзюбі пташенята пищать, а наша чорна сука Мушка ковтає їх. Мені їх дуже жаль.

— Та покинь бо! Подивись, як за ними мама журиться!

Бідна горобчиха жалібно цвірінькає, кидаючися то до гнізда, то до своїх безпомічних дітей на землі.

— Хай пропадають, бо горобці Христа мучили!

— Як мучили?

— Коли Христос висів на хресті розпятий, то жиди хотіли його зняти та тільки не знали, чи він живий ще, чи вже помер. От горобець літає коло хреста та й усе каже: „Жив, жив!...” А ластівка говорить: „Умер, умер!” Тому ластівок гріх драти, а горобців і сам Бог велів...

Так багато довідаюся я різних легенд про рости, про звірят. В подробицях довідаюся й про лелеку, як він може помститися за свої кривди. Він має якесь таємниче відношення до вогню, бо він або сам принесе вогонь під стріху, або грім ударить і спалить.

— А що то грім?

— То святий Ілля по небі їздить. Пара білих коней, а віз із залізними колесами. От як колесо вдарить об хмару, або кінь копитом, то іскри й посипляться, так і загремить. Ото й грім та блискавка...

Тому грім і блискавка святі, як і взагалі вогонь є святий. На вогонь гріх плювати, бо на губах вискочить „вогник”. І вода свята: в колодязь гріх плювати. А найбільше святий хліб. Не можна їсти хліб, або пити воду у шапці. Цього правила я строго держуся й до сьогодні. У піст не можна їсти скоромного. Я з журбою думаю про те, що мене чорти пектимуть у пеклі за те, що я в Петрівку та Спа...

молока й сира їдять цибулю та огірки. Я знаю добре й коли в нас який піст, або свято. На Йвана Купайла в лісі розцвітає червона квітка папороти. Хто її знайде, той знатиме, де в землі скарби позакопувано. А увечері під те свято у нас на вигоні діти скачуть через багаття й співають:

— „На Йвана Купайла купавсь Іван та в воду впав
Купайла на Йвана” —

Роблять ляльку Маренку і бігають з нею та співають.

На Петра — розговіни. Кінчиться Петрівка, а по ній, коли скажеш: „Що?“, то відповідають: „Тепер тобі не Петрівка, щоб по двічі те саме говорити”... Бо в Петрівку дні найдовші. Після Полупетра починаються жнива — косять жито. На Паликопи не можна в полі робити, бо грім копи попалить. Як прийде Ілля, то вода в ріках та ставах стане зелена, бо він у воду напакостить. На Іллю великий „Ілинський” ярмарок у Полтаві. На Спаса святять мед, яблука та груші й по тому їх можна їсти, а до того — гріх. На Маковія їдять коржі з маком, на Першу Пречисту, або Успеніє ярмарок у Кобеляці, на Другу Пречисту я їстиму пиріг, бо мати імениниця, а після Покрова повернуться заробітчани, що десь далеко у німців наймаються „у строн” — до Семена, або до Покрови. Десь перед Покровою звичайно й ми виїжджаємо з хутора до міста.

В таких розвагах, поясненнях та науці минає мій день. Сонце хилиться за соняшники, Ілько веде напувати коні, а Карпо жене до колодязя череду — значить час вечеряти.

Вечір ціла наша сімя докінчує звичайно на ганку нашого дому. Батько бере свою велику італійську гармонію і сідає з нею на рундучку, а ми з матір'ю на другім. Батько добре грає, і незаба-

мічні звуки вальсу „Дунайські Хвилі“, польонез Огінського, журливі мелодії з „Травіати“, або веселі з „Прекрасної Олени“. З-під рундука чути наперед тихий і несмілий, а далі все голосніший супровід цвіркуна, а з саду голосне тьохкання соловейка. За „Травіатою“ слідує трохи не ціла „Наталка Полтавка“, „Вечерниці“ Ніщинського і дальші довгі попури з безконечного батьківського українського репертуару.

Як коли замість музики батько в цей час веде ділові розмови зі сусідами селянами. По денній роботі часто приходять до нього сусіди умовитися про жнива, чи про молотьбу, позичити волів, гарби, машини, а то й грошей. З тих розмов я багато дечого навчився. А найбільше — довідався про наших людей та економічні умовини нашого життя. Знаю, наприклад, що батьків кум Оксентій найбагатший господар в околиці. А глухий Іван знаменитий гесляр, та тільки страх який скупий: Іваниха тільки в неділю варить борщ, а цілий тиждень вони їдять хліб та цибулю, хоч і працюють обоє тяжко: він складає гроші на землю, що десь має купити, вибірається кудись, де дешевше земля. А наш Ілько майстер на всі руки: він і косар добрий, і подавальщик до машини, і механік. Батько згоджується позичати, або винаймати свою молотілку тільки під тією умовою, щоб Ілько подавав і доглядав за нею. Батько-ж боронить і Ількові інтереси: Ілько за роботу має діставати три рублі денно, в той час, як звичайний робітник дістає півтора, або й руб-двадцять. Довідаюся я й про цьогорічні умови роботи на жнивях: чи жатимуть з пятого, чи з шостого снопа й скільки бере денно косар, вязальниця, чи косар і вязальниця у парі. Або від якої коробки мають

лотілку, а за неї відробляють сусіди волами, або кіньми при молотьбі у нас.

Все те я слухаю й бачу, що всі ті розмови тільки й обертаються коло того „хліба“: чи ще зеленого, чи достиглого, сіяного, чи віяного, а мірилом людської поваги й багатства, громадського значіння людини взагалі — є її „хліб“ та земля, на котрій він росте. І бачу я, що за ту землю наш чоловік усе зробить: і оженився зі старою та поганою, аби в неї землі багато, і ціле життя їстиме хліб із цибулею, і ходитиме до німців на далекі заробітки, аби лиш заощадити гріш і прикупити тої „святої“ земельки, що ніби якась чарівниця причарувала його до себе й нема на світі ніякої сили, ніякого зілля — відвороту, щоб оті чари з нього змогли зняти!

Коли чоловік не має своєї землі, то й то не біда: аби лише він її любив, бажав її, як усі довкола, то й усі його розумітимуть і шануватимуть. Але, коли чоловік землі не любить, коли не має до неї того непереможного гону, що палить усіх довкола, не дає про ніщо інше думати, як тільки про неї, нічого хотіти, як тільки її — єдиної його володарки — святої земельки, то такого люди не то що не люблять, але не розуміють, як на світі взагалі може жити отаке ледащо. От, до нас як коли заходить один такий чоловічок із Чорбівки. У нього є хатина, та він у ній мало живе. Землі не має й не хоче мати, хоч грошенята у нього й водяться. Він по ярмарках купує й перепродує коні. І кожний звертається до нього за порадою й допомогою, коли треба купити, або продати коня. На ярмарку всі його шукають і тільки там і поважають, або краще сказати, цінять його, бо потребують. А у звичайному житті кожний скаже про нього хіба:

— От так собі чоловік!... Бог зна що, а не хазяїн отой Колодочка!...

Тієї пошани до хазяїнів, до хазяйських синів набрався і я від наших людей вже відтоді й ніколи ніякі теорії й ідеології, які розвивали пізніше переді мною оборонці пролетарського світогляду, не могли в мені тої пошани захитати, або викликати любов до т. зв. „пролетарів" тільки за те саме, що вони пролетарі...

Так на хуторі минають мої дні за днями. Я живу спільним із усіма життям, інтереси й турботи старших і мене обходять у великій мірі, бо з ними є зв'язані й мої особисті інтереси.

От минають жнива. За кілька днів степ за клуною й за глинищем покривається копами й Карпо жене череду на стерню. Починається для нас інше життя, інші розваги. Я ловлю степових коників і вчуся по зовнішньому їх вигляді розпізнавати, котрий має сині, а котрий рожеві крильця. Тепер ми маємо більше спокою, бо скотина не піде робити шкоди у збіжжя. Тому ми більше просиджуємо тепер під копами. Я приношу карти, а для хлопців нема веселішої забави, як грати в карти. Ми граємо у воза, у свиню, у п'яницю, у короля, а нарешті я навчаюся грати й стаю їм достойним партнером в грі, що являється вінцем усіх наших гор — я граю у „хвильки"!

Скільки то радощів, яка краса, коли противна партія дістане „ріжок"!*) Ті, що виграли, підсувають під ніс програвшим зігнутий великий палець, ніби з табакою:

— Ану, потягни табаки!... Потягни з рогу!...

— А ти давно нюхав?

— Нюхав, не нюхав, а тепер твоя черга. Ох, тай

*) „Ріжок" — єдина „взятка" („лева"), „Тринчик" — три взятки за гру

міцненька-ж табачка! А пчих!!... Будьте здорові, куме! Призволяйтеся ще!...

— А ти недавно „триньчик“ мав?...

— То було, та загуло!...

І знову рух, ніби пальцями по табакерці.

— Де купуєте, дядьку Семене? Чи самі трете? Чом людям не даєте?

— От дам і тобі: матимеш зараз!...

Тимчасом сірий, або половий пішов чухатися до полукупка. Він з приємністю тре боком, аж снопи розсипаються від його рухів. Переможець раптом міняє тон:

— А ти де?... А бодай тебе лиха година чухала зраня й до вечора!... Ач який!...

Він пускає ковінькою на сірого, скаче по стерні, направляє шкоду, а тоді партнери сідають знов і партія продовжується.

По жнивях іде возовиця. Степ поволі пустіє, а на токах ростуть високі скирти зі шпичастини шапками. Та й їм недовго стояти. От загули по токах машини, розляглося мірне ритмічне ляпання цівів, скирти помалу розтають, як крига на сонці, а замість них ростуть високі ожереди соломи. А там заторохкотіли віялки, знялися вгору за вітром коробки та широкі лопати і повне, тяжке, запашне зерно, радуючи очі господаря, як той золотий пісок пересипається до його скарбниці: до рублених закромів у коморах, до плетених кошниць у хижках, а то й просто до широких лантухів та груботканих мішків.

Тепер і моїм розвагам у полі кінець. Воли йдуть у роботу до машин, Карпо за погонича. З раннього раня я ледви прокинуся, а вже чую: „жуу... так, так... жуу..." — це гуде молотілка в нас коло клуні. Всі наші люди тепер коло машини. Ілько подає, сам батько, запорошений, як і всі. бігає коло

машини з „масляною”, поливаючи з її гнучого носика густий олеонафт, а коло проводу, в який запряжено кілька пар волів та коней, чути раз-у-раз вигуки погоничів:

— „Но!!...” „Гей, волики!...” „Гей, воли!...” —

Тільки у вечері, коли люди повмиваються та сходяться на вечерю, я знов пізнаю й Ілька, і Василя, і Штехвана та Йвана Максименка, що скидає снопи до машини. З суворих, сердитих і закурених порохом до непізнання вони стають знову тими самими добродушними й веселими, як і завжди. Всі збираються дождити вечері на другому дворі за флігелем. Дивись, де не взялася скрипка й решето і пішли співи та танці. Голі п'яти вибивають такт по сухій утопаній землі. Хлопці ніби й не по тяжкій цілоденній праці, навприсядки коло дівчат. Сміх, жарти, дотепи, пісні:

„Тиж мене піддурила,
Тиж мене підвела,
Тиж мені молодому вечеряти не дала.

А хоч і дала, так не дала ложки,
Насипала в черепок, як собаці трошки...”

Що й казати: наші люди чи до роботи, чи до танців, чи до співів — усе однакові!...

Аж ось Сохвія виносить із кухні величезну миску галушок. Запах цибулі й вареного сала приємно вдаряє в ніс — здається, що немає в світі ліпшої страви, як оті наші галушки! Кожний вистругує собі довгу шпичку, бере дерев'яну ложку і, перехрестившись, усі сідають довкола миски, чи двох, з уваги на кількість людей. І мене бере до себе на коліна якийсь із моїх приятелів. Я ловлю величезну

галушку на свою шпичку і заїдаю запашною юшкою, аж поки з дому не залунає осоружний голос: — „Паничу, а вже спа-а-а-ти пора!...”

За молотьбою йде віянка. Але віянка не має того піднесеного нервового настрою як молотьба. Великі купи непровіяного зерна в клуні спокійно лежать, не боячися дощів. Кілька ручних віялок (тоді „парові” машини, що молотять і віють заразом, зустрічалися ще досить рідко, хіба по великих економіях) торохкотять крилами. До них не треба багато людей: один крутить колесо до крил, а другий (звичайно дівчата) підсипає зверху непровіяне зерно. Третій (звичайно хлопята) відгрібає чисте, провіяне зерно. Цю роботу дуже люблю і я. Мені дуже подобається, коли чисте, тяжке зерно перебігає в мене поміж пальцями й я нагрібаю довкола себе таку велику купу його, що й самого мене з неї не видно. Я себе почуваю таким як і всі довкола, повноправним робітником і дуже гордий, коли мої товариші по роботі говорять до мене як до рівного:

— Ну, старайтеся, старайтеся, паничу, — он уже й до обіду недалеко!

Та от і віянка скінчилася. Зерно лежить по амбарах та коморах, починається оранка. Повітря набирає цілком иншого запаху: з поля тягне розораною землею і ще якимсь специфічно осіннім духом, а з баштанів — достиглими динями. Тепер я більше просиджую в садку, збиваючи з нашої великої груші жовті грушки для себе, для Карпа та інших моїх товаришів. За обідом обїдаюся червоними як кров кавунами та запашними динями „дубівками”, що ростуть у нашій же садку.

На оранку годі мені ходити, бо я не зійду за плугом і тільки здалека доноситься до мене знайо-

— „Та гей волики!... Гей воли!...”

А увечері, як плуги вертаються додому, я люблюся лемішами і череслами, що блищать, як чисте срібло. В цю пору в нас уже мало роботи і ми як коли вибираємося в гостину до діда.

Хутір мого діда, званий Маковщина, віддалений від нашого на шість верстов. Він мені подобається більше і в кожному разі більше імponує як наш. Мій дід добрий „хазяїн”, як то кажуть у нас. У діда став більший і не пересихає як наш. В ньому водяться карасі, яких він сам розплодив. Він уміє провуджувати шинку від свиней власного хову. У нього величезний сад, а коло самого ґанку росте велика „дуля”. З неї грушки, як мала диня завбільшки. З них дід варить у меді свої знамениті цукати і настоює славну дулівку. А перед самим його домом стоїть пасіка, з якої він збирає прозорий і запашний мед.

У великім дідовім домі, де він мешкає сам (він овдовів іще до мого народження) мене найбільше цікавлять дві речі: перш за все револьвер у довгим деревлянім футералі, що висить у нього над ліжком, а вдруге — два малюнки в рямцях у його вітальні.

У вітальні на передній стіні в рямцях висіли два образки — додаток до якогось ілюстрованого журналу й дуже добрі олеографії з малюнків художника Зічі. Вони, хоча й малозрозумілі для мене, та проте дуже цікавлять і розворушують мою фантазію. На однім гарна бліда жінка обнімає високого хлопця з довгими, як у цигана, чорними кучерями. Він убраний у червоний жупан, а при боці в нього гарна довга шаблюка. На другім малюнку в центрі стоїть дуже грізний дідуган з довгими сивими вусами, а зпід шапки за вухо йому спадає сива заплетена кіска. Зпід довгого червоного жупана

видно широкі, як спідниця, шаравари та такі ж червоні, як жупан, чоботи. За пояса визирають два великі пістолі. Опертий на довгу рушницю, він суворо дивиться на гарного молодого лицаря, що, видно вбитий, лежить горілиць перед ним коло його ніг. Лицар закутий у блискучий панцир, а обличча в нього біле-біле, як крейда. За ними обома видно постаті вершників. Все мене цікавить на тих малюнках, особливо ж зброя, одяга і суворий вигляд старого. Я з острахом і цікавістю питаюся матері:

— Мамо, хто се?

Але вона дає дуже коротку відповідь, яка мене мало задовольняє:

— То — Тарас Бульба!

Я не можу збагнути, що ж власне робить отой Тарас, але бачу, що тут мало статися щось надзвичайне: про те мені говорить і дуже сердитий вигляд старого і мертве тіло молодого прекрасного лицаря, уся якась надзвичайна обстановка і настрої, котрим пересякнуто ті малюнки. Пізніше, коли я довідався, що то за Тарас Бульба, збагнув я ідею й душу тих образів. Вони й досі здаються мені одинокими і найбільш достойними тих невмирущих постатей, які намалював мій геніяльний земляк із Сорочинець і над котрими я пізніше пролив стільки щирих моїх напів діточих, а напів юнацьких сліз іще несвідомого громадянина-українця!

Мій дід великий хлібосол. У нього ми перепробуємо і його знаменитих старих наливок, і маринатів усякого роду, від грибів починаючи й ріжними овочами кінчаючи, його годованих гусей, качок та індиків і його славної шинки тай зробимо честь його варенням, а я особливо — цукатам і набравши досить із собою того добра, вертаємося до дому в супроводі його побажань та запросин не забувати та частіше до нього навідуватися. Ніколи не

забуду отих його прийнят: кожний, кому тільки доводилося заїзжати на хутір до старого Маковського, довго памятає його щирість і гостинність!...

* * *

Отак на хуторі минали щасливі дні мого дитинства. Але, як відомо, ніяке щастя не є довговічне.

Одного прекрасного літнього вечора, сидячи на рундучку, почув я нараду моїх батьків. А з тої наради виходило, що я вже досить великий хлопець, бо в осени маю докінчити сьомий рік, що вже час почати моє навчання, а за два роки, як Бог дасть, то може я складу й іспити до гімназії. Наслідки тої наради були такі, що за кілька днів мій батько вибрався у Кобеляки і звідти привіз спеціально для мене дві книжки. З азбукою я познайомився з одної із тих книг, котра так і звалася: „Азбука”.

Були в ній понамальовувані всякі образки, а внизу під кожним стояв знак. Сей знак і мав я собі зятямити, бо він означав літеру, з котрої починалося слово, що ілюстроване було образком. Ті образки являлися для мене здебільшого загадкою і декотрих із них не міг розгадати не тільки я, але й сам мій батько. Ну, скажемо, по довгім напруженні моєї фантазії і сумлінних поясненнях батька я міг припустити, що якийсь чудно закручений шнурок, не то ковбаса і кавалок носа над ним — усе те разом має означати „ус”. Або рівна чорна продовгаста дірка, огорожена білими квадративими дощечками, мала означати „зуби”, але от задача: що означає отой химерний образок, під котрим стояла літера „Ю”? Правда, підпис говорить, що се є „юла” і я можу вже той підпис прочитати й без батька, але ні я, ні він, не можемо дати ніяких пояснень про той таємничий предмет, що так зветься.

Сам же рисунок виконано так, що треба хіба дуже буйної фантазії, аби в ньому пізнати нашу дзигу.

Чергового літа я приступив уже й до другої книги, на котрій написано „Городская Школа” і яка містить у собі багато мудрих річей. Я без великого труду розумію й навчаюся тої премудрости, але вона наводить на мене тяжку нудьгу.

„Деті в школу сабірайтесь,
Петушок прапел давно.
Паправорней адевайтесь,
Смотріт солнишко в акно...”

проказую я напамять вивчений нудний, пренудний вірш із тої книги. А перед очима в мене Карпо. Десь із Семеном вони тепер коло ставу. Чи дістав він сопілку, що вчора мені обіцяв? Мабуть дістав і, дожидаючи мене витинає „санжарівки”, або якої іншої. А Семен танцює, приспівуючи:

„Ішли дівки санжарівки,
А за ними три парубки.
А собаки з маківок:
Гав, гав! на дівок...”

З вікна, проти якого я сиджу тягне чудовий солодкий аромат троянд. Ластівка щебече над вікном, де в неї маленькі у приліпленому під дахом гнізді і так любо та мило на божому світі, що, здається, кинув би об землю „Городскою Школою” тай подався б чимскорше із батькового кабінету. Але в мені міцно вкорінена свідомість обовязку: переказавши вірші, я читаю неменш нудне оповідання, а потім беруся до переписування. Тонка продовгаста „пропись” містить у собі виписані гарними літерами якісь дикі слова, які я списую, не

розуміючи їх і не турбуючи батька зайвим розпитуванням.

„Астрахань, Царицин, Виндава” — виводжу я сумлінно на зошиті в три лінії, аж поки не запишу до кінця положену мені сторінку. Та „Астрахань” уявляється мені посудиною, як „лохань”, лоханка, або помийниця по нашому. „Царицин” — се мабуть царевич у блискучому однострої і з еполетами та з шаблею при боці, яких я бачив на образах в ілюстрованих журналах. А „Виндава” — се мабуть така велика довга гадюка, що давить людей...

По науці в мого батька я перебув іще рік науки в Кобиляках у навчительки, що мала офіційне ім'я Антоніна Степановна Черноглазова, а скорочено й по простому звалася Черноглазка. Ся мила й добра жінка навчила мене писати диктат, числити усно й вираховувати на письмі знані „стовпчики” із задачника Євтушевського і молитов із „Краткого молитвослова”, так що в серпні 1894 року я без великого труду зложив вступні іспити до приготовної кляси полтавської гімназії і мою голову увінчав давно і з нетерпінням очікуваний синій, з білими кантами кашкет, прикрашений на чолі двома срібними дубовими листочками, між якими красувалися дві срібні літери: П. Г., що означало: „Полтавська гімназія”.

II. ПОЛТАВСЬКА ГІМНАЗІЯЛЬНА ГРОМАДА.

„...В слові твому іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга
І все, чим може вгору дух піднятися...”

Щоб читачеві ясно представилися умови, в яких оснувалася полтавська гімназіяльна громада, в яких умовах вона існувала і припинила своє існування, думаю, не буде зайвим, коли я опишу життя полтавської гімназії того часу взагалі і моє зокрема.

Перші мої вражіння по моїм переселенню в Полтаву були потрійного роду: від самого міста, від мого помешкання і від гімназії, куди я ходив на науку.

Сама Полтава вразила мене так своєю великістю супроти наших маленьких Кобеляк, як і своєю красою. Перший раз до Полтави ми з батьком приїхали в ночі. І хоч ніч була темна — без місяця, тай я був уже сонний, я всеж не міг надивуватися красою міста. Насамперед, Ворскла тече хоч і під горою, як і в нас, але, здається, ніби у самім місті, бо близько коло неї розкинулися яточки, що ведуть свою торгівлю головно серед подорожуючих селян. Крута гора, на якій стоїть місто, здаля оточена ніби загравою від вогнів, та самого міста не видно через гущу дерев, в яких воно потопає. Сади, садки, садочки, йдуть весь час вздовж дороги, по котрій повільним ходом угору везе нас наша „фурка“.*) Ми їдемо вгору — Новопроложеною вулицею. Ясні зорі Воза й Молочний Чумацький Шлях у темно-синьому небі, зелень садів довкола, а між ними ледви видно доми, хати, хатки — се все

*) Однокінний фаетончик.

ніби є й у нас, тільки що садів більше. Але стук кінських копит об каміння бруку показує, що ми їзжаємо у місто і що те місто має ліпшу дорогу, як наші Кобеляки. На другий день, ідучи в гімназію на іспит, я дивуюся великим двоповерховим будинкам на Олександрівській вулиці, цікаво розглядаюся по „Корпусному саду“, а найбільше дивуюся великій кольоні — пам'ятникові серед нього. Таку будову я бачу вперше, тому й не можу зрозуміти її призначення. Батько мені пояснює, що вона не має ніякого практичного застосовання, а стоїть на пам'ять про те, що колись під Полтавою російський цар побив шведів. Самий будинок гімназії ділає на мене своєю величністю зокола і в середині, але про нього пізніше.

Взагалі ж Полтава, хоча й велике місто, а не здалося мені чужим, або непривітним. Правда, на вулицях не видно, як у Кобеляках, селян, не видно возів, запряжених волами, зате їздять усе пани, „файтонами“. Але далі, обжившись, я побачив на Сінній площі, куди виходили вікна мого мешкання, ті ж таки наші кобеляцькі вози й гарби, запряжені такими ж волами, а при них таких самих, як у нас, дядьків, що так само і говорять між собою, а ще пізніше, на Воздвиження, як я з моїми товаришами вийшов на ярмарок, що розташувався на тій же площі перед нашими вікнами, то аж серце мені заграло з радощів: я почув типові наші кобеляцькі ярмаркові розмови. Зачув знайомий запах „сластьонів,*) побачив і наші типові пірники у формі червоних коників та півників, глиняні свистуни, сопілки, купи кавунів — усе чистесенько так, як у нас! Придивляючися й прислухуючися довкола, я прийшов

*) „сластьони“ — то варене на олії тісто в формі склеєних між собою кульочок.

до висновку, що Полтава також мила й рідна мені, як мої любі Кобеляки, тільки що більша й краща.

Але всеж ріжниця у моєму житті тут настала величезна. Не говорячи вже про те, що я ходив до гімназії, яка наводила на мене священний страх і трепет, саме моє домашнє життя цілком відмінилося.

Батько віддав мене на найліпшу „квартиру” (інтернат) — до Вікторії Михайловни Гродзинської. Се була немолода вже панна, яка перед кількома літами зявилася у Полтаві й відкрила пансіон для гімназистів. Ніхто докладно не знав її життєпису. Те, що вона добре знала по польськи і звалася Вікторія, давало причину думати декому, що вона полька. Але вона була православної віри. Крім того вона дуже добре й охоче говорила по українськи, — а по московськи не гірше, коли не ліпше, як всі інші. В той час, як я жив у неї, вона наймала долішній поверх великого дому полтавського міського голови — Віктора Павловича Трегубова, і в семи покоях її мешкання все було повно хлопців: як коли число їх доходило до сімнадцяти - вісімнадцяти душ. Як господиня й доглядачка була вона незрівняна. Порядок і чистота в наших покоях були такі, що я не тільки дома, а й ніде і ніколи не бачив. Годувала нас дуже добре. Стежила також пильно за нашими успіхами в науках, а менших то й сама перепитувала.

Не можу сказати з певністю, чи любили її вихованці та мушу зазначити, що її пансіонери все були в числі найліпших учеників і відзначалися найліпшим вихованням. Деякі, а між ними і я, завдячують їй звичку до порядку, почуття обовязку і любов до праці, трудового життя, котрих ми навчилися під її впливом, її повсякчасної науки і під її чисто батьківським доглядом. Свідомо кажу „батьків-

ським", а не материнським, бо вона ціла скорше подобала на мужчину. По мужеськи енергічна, вона вмiла сказати різке слово, не дуже перебираючи у термінах, умiла побити непокірного пальцем по лобі, або при потребі й по плечах ремінцем, а за роботою кожного наглядала так, що з нею не зрівняється ніякий доглядач!

Рано о шостій годині вона вже на ногах і йде нас будити. А як хто не спішить вставати, то дістане по плечах або й нижче, замашною дубовою паличкою, котрою вона з допомогою шматки чистить скла нафтових ламп. Перед сніданком ми повторюємо задане, о пів осьмої чи в осьмій снідаємо й вибираємося до гімназії. До гімназії на велику „переміну"*) приносить нам покоївка — гарненька Оришка другий сніданок, а в пів третьої вертаємося по науці на обід. По обіді пів години на прохід, а від четвертої аж до вечері наука. Строга наука під її невблаганним і всевидячим оком. О восьмій вечеря, а о дев'ятій ідуть спати менші. Старшим дозволено сидіти й до десятої, а матуристи ті поза законом сидять як хочуть довго. Коли задання приготовлено і вона або старші ученики перепитають менших і провірять писемні завдання, тоді для нас наймолодших приходять диктат. Група чотири-пять хлопчиків з приготовної й першої кляси сідає до столу, а вона диктує нам із книжки. Й отут я вперше пізнав вигоду мого знання української мови.

Як подолати непереможні закони писання „ять"? По московськи скрізь вимовляється однаково „є". Наприклад, як написати „себе"? Вона дає нам дуже просте правило:

— Переверни слово, як у вас кажуть прості

*) Півгодинна перерва від 12 до 1/21-ої години.

люди, тай там, де вони вимовляють „і“, став сміло ять.

Отже, тому, що в нас треба сказати собі, я сміло пишу друге ять, а перше е. Це правило знаменито придається мені в усіх підозрілих щодо „ять“ випадках і робить зайвим для мене затямлювання спеціальних правил з граматики та вчення напам'ять отого дурного ряду слів, у середині котрих „ять“ мусить писати кожний „просвещонний росс“:

„Єда, єсть, обєд, обєдня, бєда, бєлий, бєгу“
і т. д.

Навіть і те для мене самособою зрозуміле, що „гньозда, сьодла, цвьол“ і т. д. таки мусять мати в собі те зрадливе „ять“, бо ж ми з Карпом сказали б: „гнізда, цвів“.

Коли „Викторія“, як ми звали між собою нашу господиню, в доброму настрої, то вона розмовляє по українськи. Тоді стає так мило і привітно, наче дома. Так у душі у мене поволи, але твердо вкорінюється поняття про українську мову, як щось інтимне, любе, рідне, приємне й дороге. Українську мову люди вживають тільки у виключно гарні хвилини свого життя, а для повсякчасного звичайного вжитку та лайки служить їм мова офіційльна й груба — та, що з нею зване було у мене стільки прикрих спогадів при „петушку“ й при „Виндав-і“, а тепер не менше в гімназії.

Там, у гімназії нам усім категорично і строго заборонено вживати сієї мови. В гімназії усе строго й офіційльно. Рано, прийшовши до класної кімнати, чистої, ясної, високої й холодної, де пахне терпентиною від мастики, що нею натерто чисті дубові дошки підлоги, хлопчина не сміє піднести голосу, а має сісти на тяжку дубову лаву й тихо повторювати завдання, аж поки не позвонять на мо-

литву. Ще перед молитвою приходиться перевірити, чи хто не спізнився господар і гроза приготовної кляси Василій Ісидоровіч Мандро-Апродов. Се високий грубий мужчина, з різким голосом і рижою бородою. Він викладає у нас майже всі предмети, а то: московську мову, рахунки й краснопис. Крім нього до нас заходить зрідка ще пара педагогів: на Закон Божий добряга священик отець Григорій Гамалія, на гімнастику офіцир і на рисунки учитель, котрого ніхто інакше не називає, як Штрик, хоча справжнє його прізвище Прокофєв. Але всі вони нас мало цікавлять. Єдиний, грізний власник наших душ і тіла є Мандро.

От звонить звоник на молитву й усі ми, ху-тенько ставши в пари, йдемо до великої салі. В салі кожна кляса має своє окреме місце, по порядку. Ми — найменші, стоїмо напереді, майже коло самої стінки, на котрій висить портрет на цілий зріст чергового російського імператора, а тепер Олександра III. Зараз таки проти нього, закриваючи його майже до пояса стоїть висока тесана катедра, з котрої читає нам священник уривок євангелії, а на врочистих актах секретар педагогічної ради виголошує промову. На стінах салі скрізь розвішано портрети померших царів, а в лівому кутку за кахлевою грубою стоїть гімнастичне приладдя: дві високі драбини, бруси подвійні й одиничні та велика шкура до подушка до скакання. Заки почнеться молитва, дехто гімнастикується, а інші повитягали зза пазухи книжки й зошити та повторюють завдання. Коло самої катедри стає хор amatorів, бо наш фаховий церковний хор звичайно в сей час відбуває співанку в „певческом класе“. От коло вхідних дверей збирається педагогічний персонал, на решті приходиться і директор. Тоді хтось із учеників-дирігентів, або наш добряга інспектор, якого кли-

чуть „Махомай” (справжнє його ім'я Микола Лукич Павлович) задає тон по камертону, або і з фантазії і ми цілою гімназією співаємо молитву „Царю Небесний”. По ній наш гімназіяльний парох і навчитель закону божого отець Дмитрій Щедродаров відчитує з катедри уривок євангелії, а по нім тим же порядком співається „Спаси Господи”. Далі один ученик виходить перед ікону і голосно читає молитву: „Преблагий Господи”. Тоді учителі розходяться, а директор робить цілій гімназії свої чергові уваги, або держить черговий виклад із гігієни, котрий ми маємо уважно вислухати. Як коли, захоплений своєю красномовністю, на той виклад директор забирає пів першої години, на превелику нашу радість. По директорському викладі кожна кляса по порядку, починаючи з приготовчої, дефілює перед директором, котрому ученики кланяються, а він оглядає кожного: чи ученик убраний по формі, чи не має вусів, довгого волосся, цвікера на носі, виставлених маншетів і ковнірця та усяких інших заказаних річей. Розходимося по клясах і починаються години.

У нас першою все буває на переміну або московська мова, або рахунки. Василій Ісидорович заходить до кляси з клясовою книгою під пахою. Усі як по команді підносяться і хтось призначений читає, вийшовши перед катедру: „Преблагий Господи”. Тоді сідають. Починається переключка, а за нею найстрашніше: перепитування заданого. Один визваний виходить до таблиці, а решта з трепетом стежить за ним, щоб не бути спійманим на неувазі. Не можна сказати, щоб наш учитель був злий педагог. Але він має такий грізний вигляд і цілу поставу, що кожний тріпоче, як лиш зачує його голос. По переказуванню заданого, йдуть задачі на завтра, аж ось ударить і спасенний дзвінок. На пав-

зу ніхто не сміє вибігати далі коридору, а вже надвір, то боронь Боже! Усі двері з будинку на двір замкнені і при кожних стоїть свій вартовий „служитель”, як звуть у нас за директорським прикладом, гімназіяльних возьних. Тай нікуди і ні для чого йти нам бідним приготовельникам, що ще не маємо навіть повного титулу і повних прав справжнього гімназиста. Декотрі з нас, в тім числі, на моє горе, і я, носять навіть не належну справжньому гімназистові сїру „шинель” із білими блискучими ґузиками, а цивільне пальто, а я синій кожушок. Нас усі мають за щось нижче і дражнять нас образливою кличкою „кишки”. „Приготовішки — свинячі кишки”! Так соромно слухати оту дурну назву і так би хотілося скорше добути почесний титул „первокласніка”, разом із сьому титулові присвоєними блискучими ґузиками на сїрій шинелі!

За рахунками іде „русскій язык”. Хоч я і досить знаю сей предмет і розумію всі належні до нього ґраматичні правила, розбори і т. д., та проте не лежить він мені до душі. Все може трапитися якась несподіванка, що, дивися, зробить тобі яку прикрість. Наперед переказується прочитане на сьогодні, тоді йде розбір прочитаного. При тому бувають різні випадки, от хочби в роді такого:

— Что такое „корито”? — питає Мандро.

— Это, где лошадей напувають, — слідує відповідь.

— Не „напувають”, а „напóвѣют”! Ти как гаваріш — на базаре ти чтолі? Какое корито ещо бивает?

Того не знає запитаний. Учитель наводить:

— А бельйо (білизну) — в чом моют?

— В ночвах, — іде простодушна відповідь.

— Что такое за „ночви”? А может быть в „мазнице”? Ти где — среди пастухов, ілі в гімназії?

На дотеп учителя хтось голосно хіхикнув. Се його приводить у лютя:

— Так ти усмехаєшся? — грізно підходить він до винуватого і бере його за рамена: — так ти на уроке (на лекції) усмехаєшся? — Він починає трясти хлопчину, усе голосніше вигукуючи: „Так ти усмехаєшся?!!!“

Бідоласі душа в пятаках. Від переляку він стає блідий, а від сильного трясення голова йому хитається, як у гумової лялечки. А Мандро трясє й трясє, приговорюючи на різні лади:

— Я тебе покажу, как улыбається! Ти у меня улыбношся!...

Як коли буває, що по такій трясці хлопці потім блювали, а коли то з переляканою дитиною бувало ще гірше.

Оця система трясення, котрою він уславився на цілу гімназію, робила його для нас найбільше страшним. Мене не тряс він ні разу. Я був досить добрий ученик. Але усіх нас підчас такої сцени брав неймовірний жах. Тимбільше, що, якби він звернувся і до мене із тим фатальним питанням: де миють білизну? — то і я не міг би йому инакше відповісти як тільки, що в „ночвах“, а значить і дістав би оту образливу назву „пастуха“, або „свинопаса“. Не можу навіть сказати, щоб сама назва була для мене така образлива. Аджеж і я пас отару з моїми друзями, але хіба вони заслугоують на образу лише за те, що вони пастухи? Вони ж добрі, чесні й порядні хлопці, ніхто їх за те у нас не лає, їх роботу так само шанується, як котру іншу. А мазниця таки нічого злого з себе не уявляє: в ній держать густий чорний дьоготь, котрого запах я дуже люблю. Але я відчуваю моїм діточим серцем, що тут не шанують ні мови, ані самих тих людей, що по степах пають отари та ходять із возами, мастять їх із маз-

ниць і самі пахнуть дьогтем. А я люблю тих людей, бо вони розумні, мають добре серце і мене люблять. Тай взагалі я не можу зрозуміти, чом їх мову, таку милу, дорогу й рідну мені, тут уважається за щось гідне призираства, паскудне і навіть злочинне?.. Отак крапля по краплі на серці мені наростає біль, образа і злоба на той порядок і на таких людей, що без ніякої, здавалося б, причини ганьблять усе те, що для мене є близьким, рідним і дорогим.

Правда, таких строгих учителів як Мандро, ми більше не маємо у нашій клясі. Отець Гамалія — добряга. Він і сам не ліпше знає говорити як ми. Він зовсім по нашому вимовляє, не сердиться й не кричить на нас. Тому Закон Божий для нас година відпочинку. Нашого ж господаря кляси ми до того боялися, що бували такі випадки: перед його годиною ми групою, колективно і на колінах молилися перед іконою, щоб Господь Бог утишив його гнів! Се, правда, не перешкоджало молитовним душам в хвилину розпуки і злости виговорювати на свого деспота:

— От, чортяка ,бодай ти здох! Мандро - Апродов — штани попродав!...

Але се говорилося серед своїх і тихо-тихо, щоб не почув хто, боронь Боже, та не доніс!

Штрик — людина тиха, нас не займав і ми його не боялися, сумлінно вирисовуючи на годині прямокутники, квадратики й зірочки у довгих, предовгих зошитах.

Та от чергова денна мўка скінчилася. Читаємо молитву: „Благодарим Тебе Создателю” і розходимося по домах. Приготування завдань дома не є великим трудом для мене. Дещо я роблю навіть з охотою. Так охоче і з інтересом перечитую я черговий уривок із „Гадкого утьонка” (казка Андерсена), або „Приклученій малоюдой бєлки — Бобочки”.

Се, можу по совісті сказати, садинокі уривки із цілої „російської” літератури, які в школі визивали мій інтерес і задоволення з прочитаного (не говорю про Гоголя, якого, як побачуть читачі нижче, я не уважав за російського письменника). А вже деякі літературні зразки то визивали в мені прямо досаду й сміх. От хочби читання уривків із „Детства Багрова внука” С. Аксакова, чим мене мучили у першій клясі. Сам отой „мальчик Сєрьожа”, як ми мусіли звати героя оповідань, видавався мені якимсь пришелепуватим маменькиним синком, а всі його розваги й пригоди, в котрих неодмінно брала участь або його мамаша, або „дядька — Савельїч”, такими дурними й нецікавими, що хіба підкреслювали його велику безпорадність та глупоту. Я не раз ставив собі таке питання:

— Що, якби отсього дурника, та до нас у нашу компанію на хутір? Чи він би з нами міг заграти хоч у свинки, не говорю вже про хвильку? Або чи вистояв би на голові хоч стільки, як я? Мабуть би заплакав та й побіг до мамуні, або до „дядька”! Тото нам було би сміху з отакого паничика!

Отже ні „великая русская література”, ані „прекрасний русский язык”, котрі, як виявилось пізніше, я мусів любити й шанувати та ще й бути гордим із того, що вони належать мені, як велика спадщина і ніби є рідними для мене — вже з самого початку мого шкільного життя не робили на мене ніякого вражіння. Що тому є виною — не знаю. Одначе факт є фактом: „руссієм” я себе ніколи не почував — ні в дитинстві, коли мені ту „русскість” вбивали силою, зневажаючи мої природні почування й любов до мого рідного, ні пізніше, коли я зрозумів, що те робиться над усіма нами по виробленому згори плянові і має свою певну ціль...

Моїх шкільних товаришів і співмешканців, зда-

ється, мало цікавило те питання, яке стало відразу переді мною, а власне: чому у нас у гімназії так зневажливо ставляться до простих людей і їх мови? А декотрі з них віднеслися відразу скептично і з насмішкою до моїх романтичних поривів, що охопили мене трохи пізніше, коли я уперше неясно відчув, що ця мова є не тільки мовою людей простих, але й таких, до котрих кожний мав би почувати пошану — що ця мова була колись звичайною й офіційною у лицарів козаків.

Якось уже у другій клясі гімназіяльній, коли я не мав що робити по приготуванні завдань, Вікторія дала мені до читання книжку, на котрій було написано: „Тарас Бульба”.

Я не раз бачив її між іншими книжками, але вона не викликала в мені інтересу до цього часу, бо я досі захоплювався романами Купера, Майн-Ріда і Жюль Верна. Як і усі мої однолітки, я був певен, що з тими авторами ніхто інший не може навіть стати до порівняння. Тому я дуже неохоче взяв книжку і, по правді сказати, не думав, що дочитаю її до кінця. Але з першої ж сторінки я захопився сюжетом, а чим далі, то моє зацікавлення ставало все більше: я вже й спати не хотів іти, так що Вікторія силою мусіла виривати книжку з моїх рук. Те саме повторилося й на другий і на третій день, а коли я дочитав книжку до кінця, то не хотів її віддати, з міркувань, які читач побачить далі. Мене захопили не тільки розвій подій і характери дієвих осіб, але і ще щось інше, щось надзвичайне, чого я досі не бачив ні в одній прочитаній мною книжці і що нагадувало мені вражіння від батькових пісень, від наших людей, від нашого хутора — все те, що творило взагалі найліпшу, найінтімнішу сторону мого життя. Описані у повісти люди не були такі самі, як тепер; інші були й історичні обста-

вини цілої події, і робилося усе десь не в нас на Полтавщині, а мабуть далеко-далеко, але вчинки героїв — головно самого Тараса, його вдача, вдача Остапа — це все було для мене таке знане, таке близьке, ніби батько оповідав що з давніх чумацьких пригод. Нарешті я зрозумів, що значать і оті слова „козак“, „запорожець“, які я так часто чув у наших піснях. Тай сама природа — той степ, могили, балки — це ж наша природа — наш таки степ, а не майнірдовські прерії; кручі, ріки й ліси — наші, а не американські, чи африканські. Також і Дніпро, яким я сам їздив — усе нагадує мені, що це писано нашим чоловіком про наших людей, а головне, що автор дуже любить тих людей і уболіває над їх долею, так само, як я уболівав свого часу над долею бідного чумака. А доля героїв надзвичайна: особливо мене вразила зрада Андрія, вбивство його власним батьком. Доля Остапа ще страшніша: ціла героїчна постать його чарує мене, а найбільше той образ, коли при тортурах тріщать Остапові кости, а він у свідомости виконаного обов'язку і в палкій відданости й любови до своїх братів-козаків, до свого народу охоче віддає молоде життя за оте своє, рідне, а, конуючи у страшних муках, звертається до одинокого чоловіка, котрий може його найбільше зрозуміти — до свого товариша по зброї й по ідеї, до свого побратима, що їх спільне життя освячено спільними лицарськими подвигами — до свого вчителя, порадника і нарешті — батька, чиї заповіти він свято й непохитно доніс до передчасної могили — до того чоловіка, котрий тоді став, є і все лишилось для мене ідеалом людини, громадянина і батька:

— Батьку, чи ти чуєш мене?...

І зненацька дістає несподівану відповідь, яка містить у собі й палку батьківську любов...

благословення на криваву жертву і разом підпору та втіху від друга-побратима, що тую жертву він не дурно складає, що за неї, хоч у могилі, але тішитиметься він належною й страшною пімстою:

— Чую!...

Це одиноке слово: „Чую!...” справляє на мене таке вражіння, що я нишком утираю сльози, над книжкою, щоб хто не побачив. Лігши, я не сплю півночі і в голові строю пляни, якби я помстився за оту святу Остапову душу? Мене бє гарячка і я не можу піддержувати звичайної розмови зі своїми товаришами. Прочитавши про трагічну смерть самого Тараса, я вже тоді у своїй душі складаю присягу, що буду ціле своє життя іти слідами Остапа й Тараса, почувавши, що вони зложили свої жертви за щось дуже велике і святе. Я не можу ставити до порівняння героїв повісти Гоголя з такими ж у прочитаних мною романах: „Вершник без голови”, або „Діти капітана Гранта”, чи навіть самого „Капітана Немо” — так маленькими вони здаються мені в порівнанні з отими величними козацькими постатями. Мені приходять на память малюнки на стіні у вітальні мого діда і тепер я їх дуже добре розумію: і ту панну, що в обіймах своїх губить козацьку душу, і велику, могутню постать батька, що власними руками забив сина - зрадника за те, що він осмілився переступити святі, скроплені кров'ю таких мучеників, як Остап, дідівські заповіді! Разом із Тарасом і разом із автором я уболіваю й над долею Андрія. Справді: „Чим не козак?” І лицем білий, і постать козацька і славного роду — він міг би, як і Остап бути втіхою для батька і зразком для інших у службі своїй батьківщині, але принада панської краси, принада лакомства нещасного — ота страшна спокуса власної втіхи, хоч і від ворогів,

том зради батьківських традицій, зробила з нього нікчемного запроданця, що соромом укриття шляхетну сиву батьківську голову і змусив його на останню трагічну жертву: власною рукою вбити такого сина, аби хоч почасти спокутувати свій гріх: — що він породив отакого на світ! А вже ховати його то не козацьке діло: найде він своїх плакальщиків, що за його зраду справлять йому бодай пишний похорон!

Яка це невміруща алегорія для цілого українського народу! Чи не стоїть вона від тринадцятого століття й досі перед духовними очима українського громадянства? Скільки отаких Андріїв продавали й продають свою душу й свою Батьківщину ради отого лакомства нещасного, оправдуючи свої вчинки й власну нікчемність моральну чи величчю й красою пишної панни — сусідської культури, чи добром своїх „темних” братів, що ніби ради них то робиться, або навіть — добром цілого людства? Скільки отих „татарських людей”, „потурнаків”, яничарів, „презрених малоросіян”, „мадяронів”, румуно-, чехо-, словако-, москво-, навіть германо- й англьо- і т. д. -філів кидаються в обійми прекрасних сусідок, запроднуючи за скороминучу користь, чи втіху, те, що нормальному чоловікові всіх часів і всіх народів повинно бути найсвятіше — власну свою совість?...

Ці питання про мораль, про обов'язки національні, про відданість ідеї та про запроданство, що тисячу разів у тисячах обставин ставали і щодня стають серед українців — уперше, хоч може і в не зовсім ясній формі, стали передімною — дванадцятилітнім хлопцем тоді, коли я оплакував долю нещасного Андрія, благородного Остапа і їх величнього батька...

Одно лише мені було трохи незрозуміле —

чому цілу повість, хоч у ній і зустрічалися окремі наші слова і фрази, писано не нашою, а офіційною мовою? Відповідь приходила проста й самозрозуміла: бо ж такі поважні речі, як писання книг, треба робити і в мові поважній — офіційній. Але моє почуття не гóдилося із тою відповіддю і підказувало мені, що в нашій мові ця повість про наших людей вийшла б іще кращою — їй годиться бути так писаною, аби ще ближче дійшла вона до серця нашим же людям. І в мене повстало моментальне рішення — перекласти книжку на українську мову. Тому я попросив у Вікторії гривенник (10 копійок) на грубий зошит (ми не мали наших грошей у себе на руках, а у неї) і негайно ж узявся до перекладу. Першої пів сторінки вийшло у мене досить скоро, але далі пішло тяжче і нарешті по кількох пробах я мусів признатися собі, що ця праця не під силу мені.

За Тарасом Бульбою слідували в читанню у мене „Страшная месьт“, „Пропавшая грамота“ і взагалі оповідання з „Вечорів на хуторі близь Диканки“. А далі, перечитавши і їх з таким же захопленням, я хватав що тільки попадалось під руку, аби лише Гоголя. Але тут чекало мене розчарування. Даремно намагався я збагнути суть „Носа“, або „Шинелі“, а „Женитьба“ та „Ревізор“ здалися мені такими нудними й дурними що я не міг зрозуміти, як такий автор „Тараса Бульби“ міг написати отаку нісенітницю? Всі герої тих творів видавалися мені божевільними придуркуватими, або злодіями і навіть страшними. Це подвійне вражіння від творчости Гоголя не розвіялося в мене й далі. Навіть, коли я вже зрозумів у чім полягала суть російських творів його — я не міг не бачити, що їх писав чоловік дійсно із двома душами: ніжною і люблячою до своїх і насмішкливою і призириливою — до тих, що

близькими і своїми йому ніколи не були. Був час, коли й Гоголя я уважав за свідомого відступника в роді Короленка, але потім, уже в зрілому моєму віці, здавалося мені, ніби я зрозумів його душевний біль і пізніше його розкаяння. У тім факті, що він під кінець життя палив свої російські твори — зрозумів я, що Андрій став Остапом, а за старі свої гріхи: за дві письменницькі душі заплатив своєю власною душею, — душею чутливої людини - українця і цілим своїм життям....

В кожному разі тоді, читаючи Гоголя, я був сам не свій. В розмовах із моїми співмешканцями, а найчастіше з моїми найближчими приятелями — Целларіусом та Івицьким, я не міг утаїти мого захоплення.

Але моя любов до запорожців визвала з боку моїх приятелів насмішливе до мене відношення: вони в насмішку звали мене „запорожцем”, рисували широкі штани та козацькі люльки, щоб мене подразнити і т. д. В наших спорах вони старалися представити мені козацькі постаті як старі, відживші, архаїчні, а зате висували переді мною переваги модерної культури, головне — технічної.

— Ну, що значать твої запорожці з їх крем'янками супроти теперішніх військових „вінтовок”? От, якби їх поставити тепер з їх гарматами та кам'яними кулями! Тікали б так, що і в штанах позаплутувалися б!...

— Запорожці не знали, що то значить тікати. Вони або перемагали ворога, або вмирили! А проти їх сили та завзяття хіба встояли б ваші теперішні гнилячки?...

— Куди там їх сила проти теперішньої зброї? Тепер машина дужча від людей!

Такі розмови повторялися з різними варіаціями дуже часто. Ті ж самі спори тільки в інших

мі повторилися у мене з моїми противниками і в старшому віці, і все проти моїх послань на почуття обов'язку і любови до Батьківщини я чув аргументи від модерної культури: починаючи від артилерії аж до науки історичного матеріалізму включно!...

Отже українські твори Гоголя мали на мене такий вплив, що вони — це я можу сміло сказати, — зробили перелом у моєму житті: як я їх прочитав, то ніби очі мені відкрилися і я став бачити те, що мені досі не було видне. Цікаво, що ті ж твори при офіційальному їх читанні й студіюванні в гімназії не робили й не могли зробити на учеників, в тому числі й на мене, ніякого вражіння, або лише — відворотне. Ця обставина була залежна зовсім від наших учителів. Уперше уривки з „Тараса Бульби” ми читали на третьому році. Наш учитель „русского языка” Николай Павлович Изволенській, а по нашому гімназіяльному — „Лисий”, — старий, сивий і зовсім лисий чоловік (звідки він мав і своє прізвище), видно колись мало чого сам навчився, а що знав, то забув, тому його вчення було взагалі дуже просте: він давав завдання з книжки „от сіх до сіх пор” (звідси й доси) і по книжці ж і перепитував учнів. Викликав він до катедри, і розставляв по обидва боки заразом душ десять учнів, а сам, сидячи на середині, ніби на троні який цар, держав у руках розгорнуту книжку, по котрій і слідив за переказом завданого. Хто став з обох боків першим коло нього, той мав усі шанси на добру ноту, бо заглядав і відчитував собі з його книжки. Це по його власному вислову звалося „запускать глазенапа”. За ці два місця по обох боках від професора у викликаних як коли зчинялися сварки. Вони штовха-

лися, аби заняти вигідне місце, що викликало увагу старого:

— Ну, ну не сваріться!... А то от зачиню книжку, та й нічого не побачите!...

Але книжку він не зачиняв, хіба переставляв кого куди й тоді йшло перепитування в той спосіб, що один починав, а інші продовжували по черзі. Цей педагог мав дуже мале поняття про науки взагалі, що не перешкоджало йому авторитетним тоном давати своїм учням пояснення нпр. в такому роді:

— Як сказати по грецьки „я грек“? — питається він — і тут же сам відповідає: — „Грекос еймі“.

— Геллен еймі! Не знаєш, лисий, — поправляють його ученики.

— А от, я ліпше знаю, — мовчи там, дурню, коли тебе не питають!..

Він був щиро переконаний, що кашалоти це людське плем'я, яке живе на далекій півночі, а ми мусіли йому вірити на слово, хоч і знали, що це великий морський звір.

Отже він був перший, при котрому ми почали студіювати російську літературу, власне з Гоголя. Нема що й говорити — він не то, що не розумів самого твору, але навіть не міг вимовити правильно українських слів.

Згідно з тодішньою русифікаційною системою на Україні, навчителем „словесности“ не смів бути українець, тільки чистокровний москаль, аби вчити своїх учнів правильно вимовляти по московськи і давати їм і відповідний напрям думання. Отже він не мав поняття про українську мову, а українські слова, які зустрічались у тексті, він вимовляв по своєму. Так, замість Андрій — він вимовляв Ан-

дрій (з наголосом на А). Ми пробували його поправляти, але що зробиш з чоловіком, котрому згори дано всі права на авторитет? Він свого не перестав, і більшість учеників за ним стали так само вимовляти.

Його пояснення до тексту викликали в мені відразу до нього самого і до його неуктва. Щастя моє, що з „Тарасом Бульбою” я познайомився перед тим сам і незалежно від нього!

Його наступник — Михайло Азбукин, так само вимовляв як і він і майже не спинявся на українських творах Гоголя. Нам досить було сяко-тако знати їх зміст. Головну увагу при трактуванні й розборі було звернуто на „Мьортвия душі” й „Ревізора”. Цей Азбукин прийшов до Полтави просто з університетської лави. Людина хора, жовчна, злопамятна, придиричлива — він вимагав від нас поза підручники ще те, що він нам оповідав, навчившись сам до лекції по різних джерелах, і горе було тому, хто насмілювався виявити свою, незгідну з його диктатом, думку! Такого — незалежно від нічого, чекала низька нота з його предметів: — „русского языка” і льогіки. Цікаво, що наша гімназія, яка при Ізволєнському, не зважаючи на його „грекосів” і „кашолотів”, стояла з писемних праць учеників в цілій Київській окрузі на одному з перших місць, при Азбукині заняла одно з останніх. Ми се поясняли тим, що Лисий як-ні-як розбуджував самостійну думку в учнях, заставляв читати, з ним можна було не згоджуватися, сперечатися, а в Азбукина треба було знати лише його власну і при тому досить вбогу думку. Та зрештою йому не довго довелося учити полтавських гімназистів: ледви довівши нас до матури, він по чотирьох чи пяти літах служби помер.

Взагалі серед усіх педагогів нашої гімназії

українців не було. Або ліпше сказати, були українці „генте“, котрі старалися не показати того, або може й самі не були того свідомі. Правда, один лиш рік учив мене чоловік, у котрому ми всі бачили щось інше, як у других наших гімназіяльних учителів. Здавалося мені, що і я відчув у ньому рідну душу, але це не був постійний гімназіяльний учитель і вчив нас тільки співу і то лиш у першій клясі. Звався він Іван Миколаєвич Ризенко.

Вже цілим своїм зовнішнім виглядом він різко ріжнився від наших гімназіяльних педагогів: високий на ріст, із довгою по пояс чорною бородою і предобрими сірими очима, він носив чорний сурдут, а не звичайний урядовий синій віцмундір наших учителів. Говорив, як і усі, по московськи, але з таким виразним українським акцентом, який відразу давав пізнати, що московська мова йому чужа. Навіть закидав часто й українські слова, а як коли давав власні означення, що нам були зовсім зрозумілі власне тому, що були українські. Його година співу — то час відпочинку і радощів для нашого першого року.

Наперед іде теорія. Ми махаємо за ним руками і підспівуєм хором, ним самим зложене правило. Відспівавши те правило гомою з долини вгору і навпаки, помахавши руками наперед на чотири, а далі на дві й на три четверті, ми по тому співаємо пісні. Ріжних пісень учив нас Іван Миколаєвич, а були серед них московські й українські. З великим одушевленням ми маршеруємо було по клясі і виспівуємо у такт ходу:

Вийшли в поле косарі,
Косить рано на зорі,
Гей нуте косарі,
Ви косарики мої!

Хоть нерано почали,
Так багато утяли!

При тому тупаємо ногами й розмахуємо руками, чи цілою пятернею, чи зложивши в кулак, ніби грозимо невідомому ворогові. Так минає лекція в повному спокою й порядку. Ніяких пустощів — загальна увага.

Кожний боїться розсердити Івана Миколаєвича, бо у гніві він страшний. Він одразу спалахне як вогонь, мов пірце піднесе катедру і з усеї сили трісне нею об підлогу тай гукне голосом гнівним і грізним, в якому чути разом з тим образу й жаль:

— Діточки, а що ж це таке?

А в очах йому стоять сльози... І тому необережному хлопцеві, що його розгнівив, стає соромно й жаль заразом Івана Миколаєвича. Він спішить перепросити його, а той уже одійшов і ласкаво говорить знову:

— Ну, ну, нічого! Поводься надалі добре!

Івана Миколаєвича ми боготворили. Певно, що й дирекція школи знала його переконання і його вплив на учеників, бо він учив нас лиш один рік: видно, що на загальнім тлі наших відносин для нього не могло бути місця у нас в гімназії, хоч — от що дивно: в Кадетському Корпусі, де його впливів мали би ще більше побоюватися, він учив усе і там був навіть штатним навчителем! Не говорю вже про духовну семинарію, де його учні любили так само як і скрізь і де він на них мав найбільший вплив. Цей чоловік був самотнім українцем, що не крився із тим, а навіть більше: декотрим із своїх учеників, в тім числі й мені, пізніше він потаємно роздавав українські брошурки - книжечки, от як: „Твори Нечуя-Левицького“, „Думи Кобзарські“, „Малий Кобзар Шевченка“, „Розмови про сільське хазяйство Є. Чикаленка“ й інші. Давав і радив так:

— Прочитай тай людям дай читати. Може знаєш кого з мужиків грамотних, так йому й дай, або сам прочитай!...

Це була неабияка сміливість із його боку. В ті часи роздавати ученикам українські книжки було щось в роді державного злочину!

Не знаю, чи кому ще з моїх товаришів гімназистів він давав українські брошурки, а мені давав кілька разів і я, прочитавши їх сумлінно, усі передав до нас на хутір нашим людям.

Наука співу провадилася у нас у приготовчій і перших двох клясах, як обов'язковий предмет, а крім того в нас було два церковні хори, звані правий і лівий „крилоси“. Для правого крилоса існував спеціальний дірігент, він же звичайно й навчитель співу в гімназії і штатний псаломщик при нашій церкві. Перший, кого я застав на цій посаді, був Лавр Петрович, а прізвище його я забув, бо всі його звали по простоті „Лаврік“. Сей „Лаврік“ уявляв тип семинариста, що лізе в паничі. Він на кожному кроці поводився так, щоби показати своє панство: носив франтівський сурдут і блискучі черевики та колірові краватки, умивався запашним милом і вживав багато інших подібних способів для піднесення своєї особи на панський стан. Говорив він тенорком, розтягуючи слова й таким же солоденьким тенорком підспівував у хорі. Дірігент із нього був вялий без темпераменту і досить злий. Отже під його проводом був наш головний хор, котрий співав на правому крилосі і виступав при всіх урочистих випадках нашого гімназіяльного життя. Для того хор, очевидно, мусів мати часті проби. Відбувалися вони до початку навчання від 8-ої до 9-ої години рано в уже згаданій мною „півчеській“, або інакше „французькій“ клясі. „Французькою“ звалася вона тому що там обідали і

якоїсь нової мови — французької, або німецької підчас години тої мови у їх класі. Ходити на оті проби було обов'язком тих учеників, кому доля судила бути хористом. Ця хорова повинність була досить тяжка, як через дірігента, так і через те, що хористові треба було прийти до школи на цілу годину раніше, як іншому звичайному ученикові, бо в разі спізнення, його чекала кара — звичайно карцер. Все би то можна було терпіти, коли б був бодай цікавий репертуар, бо серед нас було багато аматорів хорового співу. Але здебільшого співалося все те саме: для церкви повторювалися херувимські, по обіходах, гласові співи та рідко який новий концерт, а для світського вжитку незмінні дві пісні: „Івушка" та „Берьоза". Цілу годину по глосам і разом усі було мучимо ми оту нещасливу „Івушку":

„Івушка, Івушка, зельноная мая,

Что же ты івушка не весела стаіш?..."

Більшість із нас, в тім числі і я, не мали поняття, що то за „Івушка" і тільки тому, що далі говориться про те, як „ехалі бояре із Нова-Города, срубілі івушку над самий карешок" — догадуємося, що се має бути якесь дерево. Мене бувало нудить від тої „Івушки" і думається мимохіть: от якби вшкварити якої такої нашої: „Ой у лузі тай при березі" або що!... Тимбільше, що українські пісні знає ціла гімназія і підчас свободної години, на великий страх і обурення нашим „Держиморді" або „Шмаровозові" (помічники господарів кляс, на яких обов'язку є дозирати за учнями), дивись — ціла кляса і гряде якусь таку хором. Але в офіційяльних відносинах гімназістам навіть думати заборонено було про „малороссійскія песні", а не то поміщати їх у наш репертуар — це був би нечуваний злочин!

ли, що він давав ученикам співати українські пісні). До того ж і взагалі наш репертуар вибирає й одобрює сам директор. Правда, один раз наступила була зміна у звичайній нашій програмі. З округу прийшов наказ, щоб із якихось вищих міркувань скрізь по школах звертали увагу на славянські пісні. В наслідок того разом із „івушкою” ми заспівали ще пісню про чеха. Про що власне говорилося в тій пісні, точно я вже не пригадую, лише тямлю, що цілими годинами ми на всі лади почали виспівувати:

„О старий чех, всеґда гатов,
 На зов друзей, на зов врагов,
 На славний пір, на страшний бой!
 На страшний сме-е-ртний бой!”

Ніяких пояснень ні щодо змісту пісні, ні навіть про те, що значить оте слово „чех”, ми не дістали. Тому, вповняючи волю начальства, ми віддавали належне славянській ідеї, на московське перелицьованій, не відаючи навіть, яку велику місію ми виконуємо...*)

Коли я перейшов до четвертої гімназіальної класи, моя господиня Гродзинська виїхала з Полтави, тому її мешканці мусіли переселятися в інші інтернати. Мені довелось поселитися в нашого учителя німецької мови, чеха таки — Авґуста Осиповича Рибаржа. У нього жити було далеко гірше: сам він, зайнятий шкільними справами, не втручався в домашнє життя, яким цілком завідувала його жінка Дарія Савична. Вона дбала головне про заробітки і позатим своїми мешканцями інтересувалася мало.

*) Історію ми починали студіювати щойно з третього року, так само, як і географію Європи, де могли зустрінутися з назвою словянських народів, а в наших читанках тих назв також не було.

Тому ми мали більше свободи дома й поза домом. Щодо мене, то я цю мою свободу використовував головне на читання різних книжок, бо в той час до читання набрав уже досить смаку. В тім же році помер наш добряга інспектор, він же й наш навчитель грецької мови — Махомай, а замість нього прийшов новий інспектор і наш „грек” — Іван Елеазарович Тимошенко.

В четвертій же клясі у паралельному відділі, я догнав кількох товаришів, з котрими доля звела мене ближче на довший час, а це були Б. Устименко, В. Жаботинський, С. Коваленко й О. Червоненко. Були це хлопці розумні і спритні. Не знаю, через що їм довелося повторяти курс — хіба може через глуху опозицію, котра відчувалася в них до більшості наших педагогів, а тому, що я сам поділяв те їх відношення, то ми скоро зійшлися ближче. Це мало й практичне значіння, бо ми помагали один одному в науці. Я знав досить математику і взагалі був добрим учнем. Устименко помагав нам усім діставати добрі ноти з грецької мови. Наш милий учитель Павлович-Махомай сам не дуже то знав грецьку мову і тому на усних переказах не строго брав нас, але от біда, як бути з писемними „екстемпораліями”? Він давав нам фрази із одної книжечки, що мала ключ, яким старий видно і сам користувався. Цю ж книжечку мав і Устименко. Перед писемною задачею, Микола Лукич напередодні диктував нам невідомі слова, які прийдуть, щоб ми навчилися. По цих словах із книжечки Устименко без труду угадував фрази і ми готовили кілька моделів завдань: для ліпших на 5 або 4, для гірших на 3. Кожний діставав свій листок, а на завтра точно списував, що йому належало. Думаю, що й наш учитель знав як ми пишемо, але що робити? Він

іб... так що як я колись забув

у зошиті записку, з котрої списав, то він так і повернув її мені назад, заховану через один листочок: не знаю, чи він її справді не бачив, чи не хотів бачити?...

Учні дуже любили й поважали Павловича за його порядну й добру вдачу, тому, коли на весні 1899. року він помер, то ціла гімназія щиро оплакувала його. Ми-ж тимбільше, що не думали з нашими знаннями грецької мови виказати такі добрі успіхи і в нового професора. Незабаром стало відомо, що інспектором призначили Тимошенка. Він був уже колись перед тим учителем у полтавській гімназії і про нього збереглися перекази, що це людина поважна і знавець клясичних мов настільки, що деякі переклади його з клясичної літератури уважаються за найліпші. Стара кличка його, яка перейшла й до нас, була „Таракан” (тарган). Незабаром цей Таракан появився у нас. Відразу він зробив на учнів вражіння незвичайного й в усякім разі мало подібного до решти наших педагогів. Коротко стрижена шпакувата голова, такі-ж коротко над губою підрізані вуса, завернуті в середину стопи ніг і розумні сірі українські очі, якими він усміхався глумливо й рівнодушно заразом. Довгий, приписаний тоді по формі, синій сурдут із квадративими золотими наплечниками, робив його фігуру поважною і в той же час від цілої його істоти почувалося щось таке, ніби він говорив: „я дуже добре розумію, що тут твориться, але що робити — стіймо вище того!” Його відношення до учнів ріжнило його також від інших наших професорів: коли над рештою ми насміхалися в грубший, чи делікатніший спосіб, то він сам глузував із нас і робив то так розумно, спритно й тонко, що ми мусіли признати його перевагу над нами. Не кричав, а тим більше не лаявся ніколи, але цілою своєю системою...

шував працювати, а у декого, в тому числі й у мене, умів пробудити велике зацікавлення — навіть любов до того його предмету, який тоді серед цілого громадянства уважався за „мертвий”, непотрібний і доживав по російських гімназіях свої останні роки.

От починається його година. Спокійний, холоднокровний і насмішкуватий, визиває він учня до катедри. Той бідака має дуже віддалене поняття про предмет.

— Ну, Пане Х. (він усіх зве „Паном”), читайте!

Визваний, хвилюючися й зупиняючися на кожному складові ледви-ледви вимовляє, придивляючися до тонко порисованих і йому самому лиш видних наголосів та інших поміток у тексті:

— Тен д'епамейбоменос прозезефе нефелегерета Дзеус...

— А дивіться-но — здається він уміє читати — піддає відваги учневі Таракан.

— А якже, якже, він учора до півночі вчився та все грецької мови — відповідаємо ми гуртом.

— Ну, ну, читайте далі!...

— О пай, пойон ті епос екзепато еркос одонтон... — ледви домучує той, змучений зі страдницькою міною.

— Цілком добре, прекрасно!...

— Та він учора до півнів учився та все грецької мови — піддержуємо ми далі товариша.

— Дуже радий, дуже радий, що Пан Х. такий пильний — кидає професор, ледви усміхаючись самими очима. — Ну, тепер перекладайте!

— А їй у відповідь... їй у відповідь...

— Так, так...

— Їй у відповідь, відказав... відказав...

— Зовсім правильно — іменно: „відказав”...

— Відказав збірач хмар Зевес.

Прекрасно! — Отже він таки добре знає...

немов ні до кого не звертаючись, говорить Іван Елеазарович.

— Та він і спати не лягав, — так просто від грецької книжки й до гімназії прийшов! То знаменитий знавець!... гукаємо ми один перед одним.

— Ага? Справді? Ну, скажіть, будь ласка?!... І хто-б то подумав?... Ну, продовжуйте далі, що-ж там Зевес відказав?

— Дитино!... Дитино!... дитино...

— Здається, що Зевес лише один раз казав „дитино“?...

— Дитино!... яке слово...

— Ну, ну?...

— Яке слово вийшло тобі з уст — хуленько докінчує, придивившись до своїх значків ученик.

— Знаменито! А як другий відмінок від Дзеус? Мовчанка. Тимчасом з лав чути голосний шепіт: „Діос“!

— Он пан ігрек каже, що „Діос“! А вам, як здається? — вихоплює він від бідолахи підказане слово.

— І мені те саме здається...

— Добре, а ще ліпше було б, коли б пан ігрек не перешкаджав вам — ну, до чого то, коли ви й самі знаєте? От від цього „Діос“ — походить пізніше латинське „Deus“ і з певністю той старославянський „Див“, що предрікав недолю Ігореві з його дружиною. Пригадуєте в „Слові о полку Ігоревім“? А від „паіс“ — другий відмінок?

— Паїдос — відповідає непевно ученик.

— Дуже добре — від цього походить і слово „педагог“ — це значить той нещасний чоловік, якому доля судила навчати премудрости молодих людей... А що значить „Одонтон“?...

— Зуб...

— Та ні ж бо який то відмінок?...

— Зубів....

— Ну, дивіться бо, та він же таки знає!...

— Та він уже й дома інакше не розмовляє, як тільки по грецьки — беремо ми далі „на бас” нашого професора.

— Ну, добре, добре, сідайте: три з двома мінусами (нота, найближча до двійки) — та дивіться, учіться мені далі, а то матимете двійку!... — закінчує він несподівано цей діяльог, і червоний та зіпрітий герой дня хутенько біжить сідати на своє місце, радий, що на цей раз позбувся тої халепи.

Очевидно, що учитися в нього мусів кожний, бо не було способу його піддурити — він чув і бачив нас наскрізь. Думки кожного з нас він знав, поки ми їх успівали висловити.

Чи підчас переказу заданого, чи підчас його пояснень годі було щось інше робити, бо він відразу спіймає й не кричатиме — борони Боже — а якось так припечатает тебе словом, що радий би був, аби він тебе ліпше вилаяв, ніж ота його поважна й делікатна розмова.

От він ходить по клясі, ніби занурений у книжку й пояснює нам лекцію на завтра. Тимчасом сусід просить у мене списати альгебраїчну задачу. Тихенько, одним оком позираючи у книгу, лізу я рукою під лаву, дістаю зошит і обережно передаю сусідові, ловлячи вухом останні слова професора:

— „... бо, коли богам властиво не потребувати нічого, то чим менше потребує людина, тим більше наближається вона до богів...” — А вам, як здається, пане Андрієвський?... — зненацька перериває він свій переклад.

— Мені здається, що це є одна з найгеніяльніших думок, яку видало людство — відповідаю я так само хутко.

— Мабуть Діоген на основі подібної філософії покинув свій кухоль, коли побачив, що можна пити воду й просто з пригоршні...

— Гм, дуже мені приємно, що ми з вами зовсім погоджуємося щодо питань філософічних, а ще приємніше, що ви так уважаєте на мої пояснення... — При тому лукава посмішка сірих очей, мовляв: „пожди, хлопче, зловлю я й тебе колись”!

Я дуже полюбив Тимошенка і грецьку мову. Він не тільки добре поясняв і втолковував учням свій предмет, але умів пробудити цікавість до нього, бо все давав прекрасні порівняння зі сучасності, не проходив над самим перекладом без того, щоби не спинитися над висловленою думкою, пояснити, а як коли, то й посперечатися цілком по товариськи з учнями. Тому я скоро полюбив і гомерівських героїв, став розуміти красу стилю старогрецької мови, став думати над Плятоном і за простими словами перекладаних речень шукати глибокої думки, або поетичної краси. Досить сказати, що в 6-7 класі крім заданого я сам добровільно поза школою читав в оригіналі Плятона, Гомера й Геродота. У Тимошенка я був одним із найліпших учнів і певно, що якби у нього здавав матуру, то мав би найвищу ноту з грецького, як і все мав, але доля судила так, що у 8 класі прийшов до нас новий учитель і я перестав учитися, бо той не міг нам нічого дати, крім того, що він сам узяв із ключа, або, як ми звали, „подстрочніка”.

Чи Тимошенко знав українську мову, чи розумів, що деякі його учні цікавляться українською справою і як він сам до того відносився? Того не знаю, бо його обережність не давала ніяких підстав на ту, чи іншу відповідь. Один епізод може характеризувати його відношення. Якось на годині він

пояснював нам значіння часточок „ті“, „мен“ і „де“ та подібних у гомерівській мові:

— Ці слова власне нічого не значать, їх часто вживається просто для того, щоб вийшли відповідні наголоси, або склади віршу, бо ж ті вірші колись співалися.... —

— Це так, як у наших народніх піснях часточки: „ой“, „же“, „тай“, „гей“ — вставив я голосно.

Він глянув на мене уважно і, ніби не чуючи моїх слів, продовжував далі. Хоч взагалі він усе охоче робив усякі порівняння і з певністю не минув би такого випадку, щоб на нім зупинитися, але видно з обережності не хотів починати про „наше“...

Мої відносини з цим чоловіком, якого я з усіх найбільше поважав і досі маю за зразок педагога, були завжди дуже добрі, але якась іронія долі хотіла, щоб він був хоча й не безпосередньою причиною моєї першої чвірки з поведінки й того, що я надалі опинився під пильним дозором сього нашого директора. Справа була така: Коли я був у п'ятій класі, то в пресі обговорювалося питання про зміну програми науки в гімназіях і між іншим обговорювалися проєкти про усунення класичних мов, а в першу чергу — грецької. Всі говорили про те довкола, тому я з цікавості й осмілився якось на лекції запитати Тимошенка про те й то, як зараз пригадую, в такій досить незручній редакції:

— Чи то правда, що ми незадовго маємо перестати „ізяснятись“ по грецьки?

Він відказав щось незначуче в тім роді, що нічого позитивного ще не знає, і ми забули про цю розмову. Тільки перед Різдвом я дістаю ноти за другу чверть року й очам своїм не вірю: з поведіння мені стоїть 4 з такою ляконічною припискою, що мені знижено ноту „за дерзость“... Що таке?

Яка така „дерзость“? Я, поскільки пригадую, не можу собі згадати, щоб я коли грубо говорив із ким. Нарешті господар кляси пояснює мені, що то була розмова з Тимошенком. Я до нього. Він сумно мені відказав, що, зовсім не бажаючи, зробив мені таку прикрість, бо якимсь серед професорів він згадав про нашу розмову, ілюструючи, як тим питанням цікавляться учні. Припадково почув це й директор. Цього було досить, щоб він на педагогічній раді знизив мені ноту з поведення, не зважаючи на протести Тимошенка. Причина була та, що я вже почав думати й цікавитися життям поза школою, а цього наш директор не міг допустити в учня, уважав це за небезпечне для нього й для школи, тому й старався таке вільнодумство присікти в самому корені.

Наш директор, Іван Дмитрієвич Марков — це була фігура видна і знана на цілу київську округу. Багато з учнів ізза нього переводилося з Полтави до інших гімназій, багатьом він зіпсував життя, а ще більшій кількості — вдачу і, здається, не було такого чоловіка чи то між учнями, чи то й серед педагогів, щоб відносився до нього бодай байдуже — всі його боялися й ненавиділи. Дехто уважав його ненормальною людиною, хоча в суті речі він небагато чим переступав рівень тодішніх директорів-службистів і робив усе лише так, щоб виконати якнайліпше волю свого начальства. Мужчина великого росту, масивної будови з бородою по пояс і довгою густою шевелюрою, яку він, як і бороду, фарбував на чорно, з маленьким носиком і золотими окулярами на ньому — він цілою своєю постаттю у франтівському форменому убранню і наперфумований найліпшою англійською перфумою — робив подвійне вражіння: великої фізичної сили й чудака заразом. Він був старий кавалер і може тим

дасться пояснити деякі його дивацтва. Дуже скупий, як у приватному житті, так і у видатках на школу — він не знати куди тратив гроші, бо не жалував їх лише на убрання. Був хоробливо охайний і навіть, як говорилося, помішаний на гігієні. Тому носив спеціальні черевики на замовлення з широчезними передами, помешкання раз-у-раз провітрював, скрізь усе велів чистити, мити і годинами мучив нас своїми добровільними викладами з гігієни. Чистий по крові москаль із знаменитою московською вимовою — він був і щиро московської вдачі. Деспот, що негайно виконував усі накази свого начальства й того ж вимагав від собі підлеглих. Він міг з повним правом сказати: „полтавська гімназія — це я”, бо нічого не робилося без, або всупереч його волі. Коли на педагогічній раді хтось насмілювався висловитися проти його думки, то він хіба глумливо підсміхався, бо все мав забезпечену більшість. Коли ж бували випадки (правда дуже рідкі), що більшість була не по його боці, тоді він уживав таких способів: — звертається, нпр., до цілої конференції та каже: „подумайте ще над цим питанням”, а сам іде до себе в директорську кімнату пити чай. Вертається й питає: „ну, що подумали?” Чуючи стару думку, вертається назад і так держить цілий склад учителів, як коли, й до третьої години ночі, аж, нарешті, втомлені і розлючені, декотрі йдуть додому, інші, проклинаючи його, пристають до нього й питання проходить у бажаному йому дусі. Або він відкладає конференцію на другий день і ще, і знову ще, поки не вийде на його бажання. Сперечатися з ним годі, бо він мав руку десь, здається, навіть у Петербурзі, тому, хто не міг знести його вдачі, мусів кидати полтавську гімназію — чи то учень, чи то вчитель однаково. До учнів, поки вони були маленькі, він ставився з батьків-

ською увагою, але коли вже підростали до 15-16 літ, тоді він їм стався за мучителя. Не можучи знести чогось свобідного, самостійного, особливо ж в учневі, він знущався над ним і стремів довести хлопця до того, щоб він не мав ні своєї волі, ні думки, ні бажань, дивися на світ його очима, а робив і думав так, як велять гімназіяльні приписи, його власні поради й розпорядження. Щоб спіймати учня на неслухняності, він чіплявся до найбільших дурниць. Чи учень має ковнірець, чи трохи задовге волосся, чи цвікер на носі, або прийде без священого „ранца“ (заплечна торба для книг), чи навіть і з „ранцем“, та не на плечах, як то є положено по припису — то все злочини, за які негайно кара — звичайно карцер. А вже, боронь Боже, зустрінути його на вулиці! Хочби і все було в найбільшому порядку — і до 5-ої години у зимі, чи до 7-ої у літі, він уже знайде якусь провину. То плащ („шинель“) заціпнуто не на всі ґудзики, то учні ходять юрбою — бо по його приписах разом може ходити не більше як двоє, або коли навіть ідуть удвох, то з тим, з яким не дозволено. Він сам строго стежив за тим, хто до кого з хлопців має симпатію і, раз побачивши дружбу, яка йому не подобалася, відразу її „пресікав“. У висліді кожна зустріч з ним кінчалася карцером для учня. Тому, як тільки його побачив хто навіть із посторонніх на прогульці десь коло Корпусного саду, або на Олександрівській вулиці, то зараз попереджав гімназистів: „Марков іде!“ І цього магічного слова „Марков“ було досить, щоб вони, наче переполохані мурашки, вмить поховалися десь у бічні вулички, або у ворота.

„Помощнікі класних наставніков“ мусіли помагати Маркову в ловленню на гріхах гімназіяльних душ, але тому, що рідко котрий умів задовольнити строгого директора, то вони й не держалися в гім-

назії довго: звичайно два-три роки такої справді каторжної служби вистарчало для них і кожний міняв її на якусь іншу посаду, хоч би навіть поліційного надзирателя, як це зробив уже згадуваний „Шмаровоз“. Але траплялися й аматори цього фаху, що служили Маркову не за страх, а за совість, маючи самі для себе своєрідне задоволення від того ловецького спорту. До таких належав зненавиджений за свою безоглядність і моральну брудоту один з найбільш уславлених наших ловителів, званий „Ракло“. Ця кличка катеринославських босяків, яку хтось влучно дав нашому мучителеві так прийнялася, що він під тим іменем був славний на цілу Полтаву. Не було такого найтаємнішого притулку, щоб він не знайшов гімназіста. Спіймати і донести на когось директорові, це було, здається, найбільшою радістю для нього. Він нишпорив по виходках, по темних вулицях і переулках, навіть під містками, визираючи собі жертву. Ніякі прохання не діляли на нього: він із підлуватою і радісною усмішкою ще скорше летів, щоби не датися упросити, на доклад до Маркова, котрий хоч і цинив його за собачу службу, одначе ставився настільки призириливо, що кричав на нього публично, як на слугу і звертався до нього не раз на „ти“. Він же виконував найбрудніші доручення Маркова і знав, як зложити донос, щоб йому приподобатись.

Очевидно, що його ненавиділа з цілої душі ціла гімназія, де він держався на службі найдовше з усіх знаних мені надзирателів.

Але гімназісти мали досить сприту, щоб помститися над своїми ворогами — навіть над Марковим. От хоч би і такі епізоди можуть дати деяку ілюстрацію.

На спільній молитві при співі декотрі з басів стали ударяти на слові „крестом“. Маркову це не

подобалося і він наказав того не робити. Тоді усі, хто лише міг, стали гукати „крестом“, що приводило його в лють. Він наказав Раклові, щоби той ставав серед учнів і дослухався, хто це вигукує. От серед загального співу зненацька розлягається підлий тенорок Ракла:

— Андієвський „крестом“!... Жаботинський „крестом!“... — і Марков одразу призначає кому скільки побувати в карцері.

Тоді ми, старші умовляємося і передаємо по цілій гімназії наказ — не співати молитви. Прочитається молитва. Дирігент задає тон, махне рукою і чути гробову мовчанку: співає лише директор та пара педагогів. Розлючений Марков наказує: „Пойте все!“ Знову задається тон, і знову без висліду. Так повторюється кілька днів. Нарешті він наказує хорові приходити з проб і співати молитву, що дає нам свідомість нашої перемоги і визволяє хор від дурної і мало цікавої роботи на співанках. Або от друга пригода.

По молитві Марков держить чергову лекцію з гігієни про вухо. З того викладу виходить, що вухо небезпечно чистити гострими предметами, що треба старатися, аби не вдарити в ухо, і т. д., бо коли вдарити десь інде — то нема такої небезпеки. По викладі йде перепитання прочитаного. Він питає, а учні гуртом відповідають:

— Не кавиряй ухо (Не довбай у вусі...) чєм?

— Вілкою (видельцем) — слідує хорова відповідь.

— А чєм следуєт прочіщать ухо?

— Шилом!... — гукає ціла кляса.

— Не гаваріте так — строго всищу — сердить-ся директор і продовжує перепитування:

— Не бей куда?...

— В ухо!... — голосна відповідь.

— Правильно... А можеш біть куда?...

— По уху! — розлягається знову на цілу салю.

Марков лютий, що нема на кого накинутися, припиняє дальші розпитування і, сердито розкудойчивши довгу шевелюру, розпускає по клясах своїх питомців, котрі чемненько, ніби й не вони оце вигукували, кланяються своєму суворому повелителеві.

Раклові учні старалися допекти шумом, криками, співами і т. д. От його дижурство у старшому коридорі. По павзі, поки ще професори не поприходили до кляс, головний обовязок надзирателя стежити, щоб учні сиділи на місцях і заховувалися тихо. Він бігає довгим коридором аж за ріжок, де міститься сьома кляса.. Коли завернув туди, з шостої зненацька лунає хорове „форте стакато“: „Моря чермную пучину невлажними стопа — а — ами древле пішешествова Ізра — а — а — іль...” Він повертає і як стріла летить до шостої кляси, де нараз усе стихає, всі, як один, учні усердно занурилися до книг, а тимчасом із сьомої кляси голосно відповідає другий хор: „Колеснице гонителя фараона погрузи, чудотворя — а — а — ай іногда — а — а — а —”. Він як божевільний летить до сьомої, де та сама картина найбільшої пильности, а за його спиною з осьмої кляси розлягаються мельодійні акорди: „Ти моя кріпость, Господи, ти моя і си — и — ила...” Злий, з перекирвленим від лютости обличчям, він записує на записнику перших кілька найбільш нелюбих йому учнів, для більшої кари додає, що вони „пелі малоросійскія песні” і летить на доклад до Маркова. Винні, чи невинні, вони відсиджують своє „под арестом” до чергової нагоди. Між іншим цікаве явище: як не був строгий наш директор, але він не міг завести того порядку, щоб разом із дзвінком учителі заходили до клясів: —

вони все лишалися на яких десять, а коли й двадцять мінут у професорській кімнаті, бо, видно, мали таку ж охоту нас вчити, як і ми їх слухати. Тоді він завів такий порядок: як лиш наш педель продзвонить усім на години, тоді приходить із дзвінком під двері професорської, стоїть там і дзеленькає, нагадуючи, що час уже й професорам на години. Але й то нічого не помагало, і часто наш поважний „швайцар” — Чорномаз, добродушна постать, із довгими чорними козацькими вусами, видзвонює флегматично з пів години, перешкоджаючи тим професорам, що вже сидять по клясах, бо другі їх товариші, маючи свобідну годину, розмовляють собі у професорській, а Чорномаз у службовій ревності хоче і їх звідти вигнати...

Так минають одноманітні й нудні години, дні й місяці нашої науки. Але от наближається щасливий день, званий „розпуск” — значить день відпустки на Різдваїні або Великодні свята. Вся гімназія приймає інший вигляд: інші настрої, інші картини. Вже перед останнім щасливим днем розпуску усі вираховують, коли який професор має останню лекцію — і в усякий спосіб йому про те нагадують, щоби не забув. Звичайно на таблиці з ріжними прикрасами вимальовується стародавнє традиційне речення:

„Весь классъ
просить Васъ
последній разъ
не спрашивать насъ”,

або то саме в якій іншій з чотирьох знайомих нам мов, в залежности від учителя, а то й на всіх пяти мовах разом. Традиція, якої свято тримаються усі наші учителі, наказує бодай не ставити нот за відповідь на останній лекції перед розпуском.

В самий день розпуску по клясах шум, галас, писк, співи — тим більше, що директор, занятий із родичами, які поприїзжали до дітей, роздачею „четвертей“ (свідоцтв за чверть року), має багато іншого клопоту, інспектор до наших справ не втручається, а трьом надзирателям не можна розірватися на два поверхи і чотири коридори. Але от директор по черзі приходив до кожної кляси, роздає „четверті“, читають молитву і він забирається, побажавши нам і нашим батькам веселих свят. Тоді знімається пекольний вереск: книги й цілі „ранці“ летять до гори, з подертих зошитів і „днівників“ робиться „віхалу“*), котра грубою верствою укриває підлогу, і наш храм науки порожніє на два — три тижні... Тим часом ті, що виїзжають, спішать на постоялі двори, до готелів, де їх чекають кривняки, а, коли їх ніхто не чекає — просто на залізничну станцію. Залізницею їдуть групами разом і в останнє разом розважаються. Окремий, спеціальний для учнів вагон потягу видно по тому, що вікна його геть запотіли, а з дверей, як їх відчинити, валять клуби тютюневого диму. Тут уже нема ні Ракла, ні Маркова і кожний, чи він звичайно курить, чи й не курить, купує пуделко папірос „Ландиш“, чи яких „студентських“, і чадить хоть для самого протесту проти заборони. А у вагоні за димом не видно нічого: ледви маячать сірі поstattі і блискають вогники папірос. Шум, сміх, жарти, радісні вигуки... Аж ось і потяг рушає. Бувай здорова, Полтаво, аж на два тижні! Де Коморний? Ей, Юрочка, задавай тон!... Коморний — він же і Юрочка, грубий восьмиклясник, глухий бас і субдирігент правого крилоса, стає на лавку або на ва-

*) метіль, метелиця. „Віхала“ — слово часто уживане в кобзарському повіті.

лізу, дзвонить камертоном і за хвилину в задушній атмосфері лунає стройний хор: „Закувала та сива зозуля!...“, „Ой, у лузі та щей при березі“, „Ой, у полі криниченька“ і далі всякі заборонені в гімназії пісні з „малоросійського репертуару“. Українські пісні ми всі дуже любимо, і може тому, що їх заборонено, вони знаходять аматорів навіть серед таких, для котрих усе українське взагалі є чужим. Продовж двох — двох з половиною годин, поки я доїжджаю до моєї стації „Кобеляки“, пісні не перестають, хоч гурт співців поволи й меншає на стаціях — Санжари, Перещепина, Білики... Ці гуртові поїздки, коли в перспективі мається пара тижнів вакацій, найприємніші з цілих вакацій, бо вакації минуть часом одноманітно й непомітно — не оглянешся, як уже треба й назад до холодної клясової кімнати, де все начисто вимите й вибілене — таке урядове, непривітне, а підлога вишарувана й натерта мастикою, що пахне терпентиною...

Серед описаних обставин і людей прийшло до заснування, на скільки мені відомо, першої й останньої української громади серед учнів полтавської гімназії в осени 1900-го року. До того часу ніяких організацій, чи явних, чи тайних серед учнів не було, бо в наших умовах на триста учнів провінціальної гімназії таку організацію зразу ж відкрило б наше начальство. Правда, було щось в роді гімназійної каси взаємної допомоги, але вона існувала тільки серед учнів восьмої кляси, передавалася від матурантів до матурантів і якраз в 1901-шій році це все виявилось, а учасників покарано. Між іншим згаданий вже мій приятель Целларіус поніс найбільшу кару — йому довелося повторяти рік у восьмій клясі. В кожному разі ми — ті, що засновували українську громаду...

ській гімназії, не мали ніякого поняття про які-небудь організації не тільки серед наших полтавських товаришів, але й не знали, чи існували такі організації серед гімназистів взагалі. Наскільки й сама наша громада заслуговувала на таку гучну назву, як „органіція” — особливо в перші часи, хай судить сам читач.

Серед гімназистів, як пильно не назирало за нами око директора і наших педагогів — все були гуртки хлопців, що дружили між собою, або навіть гуртки самоосвіти, що збиралися на-пів тайно і читали книжки, хоч не заборонені цензурою, але й не рекомендовані начальством. Наше начальство не дуже терпіло великорозумних, особливо ж із нахилом до критики учнів. Але, коли хто читав книжки із старинньої філософії чи критику Белінського, чи якусь історію цивілізації Ліперта, Бокля, чи Дрепера, то це навіть одобрялось. Щодо критичних нарисів Писарева, або творів Добролюбова, то офіційно ці книжки стояли на індексі заборонених, і горе тому, у кого таку книжку найшли б! Але всі педагоги і в тім числі Азбукін, котрий з уряду навчителя в першу чергу мусів знати, хто і що читає — знали, хто читає Писарева потаємці і не робили з того квестії — однаково книжки вільно продавалися по книгарнях, дома кожний батько чи мати могли сказати, що книжка належить їм, а в гімназію такої літератури ніхто очевидно не приносив. Наших мудреців, що зачитувалися високими матеріями, усі знали, а декому давали зараз же відповідну кличку. Але такі мудреці зустрічалися у нас досить рідко. Звичайно ж дехто дещо почитував, а начальство знало і помовчувало. Колиб же воно довідалося, що існують гуртки, які роблять щось поза читанням, або читають таке, що може мати значення не звичайної, загальноосвітньої лектури,

то такий гурток, очевидно, уважався би за нелегальну організацію і учнів чекали, само собою зрозуміло, найтяжчі кари — аж до вигнання з гімназії включно.

Отже наша громада мусіла держатися дуже обережно, і справді ми були мудріші від зміїв, бо продовж більш як двох літ нас не могло спіймати начальство. Лише на третій рік ми піймалися, тай то не зовсім. Катастрофа настигла нашу громаду аж при кінці третього року її існування.

Українців т. зв. „свідомих“ серед учнів у нас не було. Старші мої товариші по гімназії, як от Олекса Соколовський (котрий нам привозив і українську літературу з Києва), або Борис Юрєв - Пековець, заявилися такими вже як студенти першого курсу київського університету і вже на третій рік існування нашої громади, а до того часу члени нашої громади нічого не чули про них — певно, що й вони не знали про нас. До заснування тої організації найбільше спричинилися наші літні розривки в Кобеляках літами 1899 — 1900 — 1901 року.

В ті часи у Кобеляках перебував на практиці студент харківського технольоґічного інституту Юрій Жерардович Коллард, котрого ініціативі й енергії завдячуємо у великій мірі не тільки ми, гімназисти Кобелячани, свою українську свідомість, але в тому напрямі має йому дякувати й ціле місто. Він був організатором і головним актором в українських аматорських виставах, що процвітали тоді в Кобеляках і робили велике культурне й національне діло. Нас було троє гімназистів - товаришів наперед 5-ої, потім 6-ої і 7-ої кляси, що йому енерґійно допомагали — а то: крім мене і вже згаданого мого приятеля поляка Івіцького, це мій однорічник Олекса Червоненко. Був ще й четвертий, на прізвище Олександр Колчевський, але його мало

захоплювали наші розваги. З найбільшим жаром узялися до роботи я з Івіцким. Коллард або „Юрко“, як ми його звали по prostu, виявляв надзвичайну енергію і організаційний хист. По цілоденній своїй інженірській праці, увечері, часто запорошений дорожною курявою, просто з „бігунків“, якими він вернувся з роботи, являвся він у міський сад в храм нашої Мельпомени, що уявляв собою великий дощатий сарай, чи не його ж заходами й побудований. Тут відбувалися наші театральні й хорові проби. Він сам був за режисера, за диригента і за актора, і за адміністратора. Своім небуденним талантом артиста - коміка він позискав загальне признание і захоплення серед кобеляцької публіки, а ми, його співробітники, не могли надивуватися його талантові, енергії й тактові, якими він держав сам один дуже хитку будівлю провінціального аматорського гуртка.

Бувало, як тільки зявиться Юрко з футералом до клярнета під пахою — усе зараз оживає. Кожний до нього горнеться, кожний чекає його наказів і розпоряджень. Утихають сварки й суперечки — приступаємо до проби. Як іде проба драми, то він артист і режисер, а як збирається хор, то Юрко з режисера перетворюється на хормайстра. Він грає на клярнеті першу партію сопран, я свищу на флеті дугу — альтам — і справа хутенько посувається вперед: „Вечерниці“ Ніщинського гладенько співає жіночий хор. Далі спільна чотирьохголосова проба. Юрко дме в клярнет, співає тенором і басом заразом, махає руками, просить панночок і лає хлопців.

— ... „А ми коляди не дамо, не дамо! А ми коляду завтра самі поїмо!...“ вигикує чоловічий хор,

Група студентів Харківського Технологічного Інституту
в р. 1900.

По середині **Юрій Коллард**. Зліва **Олександр Коваленко** (пізніше інженір - механік на „Потьомкіні” підчас його повстання в 1905. році). Зправа (руку положив на плече Коллардові) **Лев Мацієвич** (згинув у катастрофі аеропляна в Петербурзі в 1910. р.). Всі три основоположники Р. У. П.

— Тенори, тенори! Там яка нота? Соль, мі, ре, мі, до — а ти що співаєш?...

— Баси отам наперти: „на снідання кў-рку, а на обід гў-ску!...”

— Сопранчики голубочки, ану: „Гей ну всі разом беріться до мішка-а-а-а — до мішка... видира-а-а-а-а — й те...”

Клярнет аж хрипить, моя флета свище на всі лади, а далі я й сам стаю до басів і піддержую з усієї сили мого голосу: — ... „на вечерю поросся, тай поділимося!...”

І всі задоволені, всі мають свідомість виконаної спільної праці і велику втіху від досягнутих вислідів. Так із нічого неграмотні і не маючі поняття про ноти, наші кобеляцькі „панички” й „баришні” навчаються співати трудні хорові партії і виконують так, що хочби і з фаховими хорами, то не соромно стати поруч. Юрко вміє всім догодити: коли посваряться дві прімадони, він знає якій ручку поцілувати, яку по репетиції провести додому й шепнути на вухо пару ніжних слів, і дивись, усе сходить „благополучно”: — на завтра, здається непримиримі вчорашні вороги, знову мирно грають і співають. Хлопцям вміє промовити до совісти, а коли й чарку поставити — і всі його шанують, а панночки так обожають цього єдиного на ціле місто кавалера: де ж таки студент-інженер, персона на нашому обрію не аби яка, а кожній так солодко вміє промовити, кожну так припросить, приголубить, що не в одній серденько заграє:

— Ах, Юрію Жерардовичу, та ну бо, який ви!...

А добути дозвіл на виставу? Та це ж у наших умовах справа не абияка — треба великого дипломата, щоб його видерти від нашого „ісправника” — славнозвісного Якова Степановича Овсієвського. От, як був ісправником Рева — то з ним добре бу-

ло: він чоловік добрий і сам amator вистав — той підписує, не дивлячися на афішу, а з Овсієвським ціла біда. Треба, щоб на примірнику книжки, по якій іде вистава, була не тільки звичайна, але й театральна цензура, або щоб у його спеціальних списках дозволених до вистави річей було помічено той самий рік і місце видання й навіть та сама друкарня, бо в іншому разі дозволу не буде. Фактом є, що один раз він не дозволив до вистави „Наталку Полтавку”, яка при ньому ж самому у нас ішла щороку доти, поки не знайшли йому спеціальний примірник — видання якогось Губанова чи що. На всі переконання він твердо й коротенько відповідав:

— Не можу нічого проти закону, так вимагається — я мушу за тим доглядати....

Але от усі труднощі вже подолано й на парках нашого міста висять афіші. Коли хто з місцевих аборігенів їх прочитає, то лиш усміхнеться від тих таємничих прізвищ, що мають артисти: тут і Ларін, і Волгін, а мій театральний криптонім найгучніший: „Свідок-Понурий”. Під тими усіма псевдонімами криються гімназисти, бо якби дійшло до нашого Маркова про подвиги його вихованців, то для amatorів драматичного мистецтва з лав полтавської гімназії відкрилася б перспектива, в якій зівянули б їх артистичні лаври.

Аж от приходять і сама вистава. Кожний виконує свій обов'язок з повною свідомістю поваги справи. Юрко дирижує оркестрою, тоді хутенько переодягається й гримірується до ролі. З нас кожний на своєму місці: крім артистичної роботи виконує ще й обов'язки режисера, сценаріуса, сукфлера, навіть фризiera. Оркестра з пяти душ під проводом властителя театру й арендатора саду, старенького Меєра Розенфельда, знаменито справ

ляється зі своєю задачею. Хор співає добре, артисти знають ролі, а декотрі, от хочби і сам наш режисер, то грають так, ніби фахові актори. Зі сцени маленького провінціального аматорського театру лунають сольо-співи, дуети, тріо, квартети, добрий хор, а вже щодо танків, то й говорити нема чого: танцюристи наші хоть куди! Чого ж іще бажати? Майже ціле доросле населення нашого містечка в театрі, бо рідко доводиться мати гарні розваги, та й цікаво побачити своїх знайомих і кривняків у ролі аматорів. Успіх матеріяльний і моральний здебільшого такий, якого лиш можна собі бажати. І по кожній такій виставі в артистів-учасників почуття задоволення. А Меєрові жива копійка з того. Отже всі задоволені, всі дякують виновникові того добра — Юрієві Жерардовичу і всі до нього з ґратуляціями і запитаннями:

— Юрію Жерардовичу, а коли ж чергова вистава? — Що йде далі?

Поза матеріяльними й моральними успіхами ті вистави мали для декого й практичні наслідки: не-одна панночка знайшла собі при них давно бажаного мужа. Тому наше місто певно ще й досі згадує вдячно давно минулі наші вистави: золоті були часи!...

Саме драматичне мистецтво ніколи мене не захоплювало, а хорові співи я полюбив і люблю з того часу. Тут уперше я познайомився з українською музикою — головно з творами М. Лисенка. Вони вже тоді зробили на мене таке вражіння, що й досі з усіх компоністів цілого світу я найбільше люблю й розумію Лисенка. В тій незрівняній Лисенковій гармонізації я відчув симфонію нашого степу, його рідний, незрівняний аромат. Я відразу відчув серцем, що ці пісні укладав наш чоловік, якому та музика нашого народу така рідна, така близька,

дорога — така само собою зрозуміла, що він органічно не може зробити якого хибного кроку недописати, або переписати хоч одної нотки! Познаюмившись пізніше докладно з творами Лисенка, я тільки укріпився у моїм переконанню: крім Лисенка, лише Гріг, Шопен та Моцарт і почасти Верді (в Аїді) робили на мене таке чаруюче вражіння. Що ж і говорити, коли я згадував наші гімназіяльні „івушки" та „бєрьози": — які мізерні спогади вони визивали в мені! І як могла представлятися перед нами і з цього боку та „русская культура", якої величність наше дбайливе начальство хотіло всугерувати нам своїми примітивними засобами?...

Тут іще зайвий раз переді мною само собою ставало порівняння між офіційною культурою, яку нам силою навязували в гімназії і перед величністю якої нам наказувано згори хилити свої голови, та забороненою українською, і це порівняння доводило мені з очевидністю, що перша не тільки чужа мені, але й незрівнано менше варта — бо ж московська пісня не дорівнюється до нашої, а музика славних московських композиторів, от хочби Римського-Корсакова, Бородина, Мусоргського, з якими я познайомився пізніше, хоч і вражала мене своєю величністю й красою, але ніколи не доходила так до мого серця, як навіть музика Чайковського, бо може по тій її своєрідній теплоті, отій нашій задушевності, українському ліризмові я відразу інтуїтивно пізнав у ньому рідного мені по крові земляка, так само, як у малюнках таких „руських" малярів, як Маковські і Репін, я відчув ту саму рідну мені кров і захоплювався ними нарівні з Пимоненком, Красицьким, Ждахою та Куриласом.

То саме і з драматичною літературою: перші драматичні твори, з якими мені довелося познайомитися, були: Котляревського „Наталка Полтавка".

„Невольник” — Кропивницького, „По ревізії” — його ж, „Бурлака”, „Хазяїн”, „Сто тися” — Тобилича, „Назар Стодоля” — Шевченка та і ще деякі твори тих же наших письменників. Закони російської держави веліли, щоб разом із тими творами неодмінно виставлялася якась московська пєса. У нас звичайно це був одноактовий водевіль. Щоб виконати вимоги закону, ставилося щось найпростіше, найлекше й тому найдурніше: „Жілець с трамбоном”, „Дачний муж”, або зрідка „Медведь” Чехова. Само собою зрозуміло, що поруч із нашим, українським репертуаром, оті „трамбони” та придуркуваті мужі виглядали дуже мізерно і в кожному разі не могли заімпонувати нікому величністю „русской культури”.

На нас усіх впливало наше оточення й поза виставами. Сам наш ментор говорив виключно по українськи. Так само робили і всі. Коли ж яка з „барришень” і намагалася піддержати вищий тон нашим знаменитим кобеляцьким русско-малоросійським жаргоном, то це звучало дико, і вона хоч-не-хоч мусіла робити так, як і всі інші довкола. Тому між нами само собою вироблялася пошана до української мови, як мови культурної, бо ж студент-інженер, та ще й француз із походження, як це видно з його імени й цілого типу — цей француз по крові волів чомусь українську мову, українські пєси, українську музику, а не „панську” мову, або пєсу й музику „русскія”. Сам він на своїй візитівці виписав також по українськи: „Юрко Коллард, студент-технольоґ”, що визивало наше загальне захоплення таким ориґінальним і смілим на ті часи вчинком. Про нього на тому тлі ходили цілі легенди: говорилося, що він настільки забув московську мову, що навіть перед професорами складає іспити по українськи! В кожному разі це могло хоч кого захопити

своєю оригінальністю! А більш інтелігентні й чутливі з тих аматорів драматичного мистецтва мусіли відчутти, що в тій оригінальності лежить велика правда. Справді, чим наша мова гірша від загальноуважаної за „культурну“? Коли нею писано такі прегарні твори, коли нею можуть розмовляти культурні люди та ще й уперто маніфестувати до неї свою більшу, ніж до якої іншої, пошану, то чому вона не може стати для нас, інтелігентів, мовою для повсякчасного вжитку, замість силоміць накидуваної нам мови, чужої народові, який ми собі маємо за наш, за рідний?...

Отак і в мені, крім давньої моєї любови до „простих“ людей, до їх „простої“ мови тепер чим далі укріплялася свідомість й глибока до них пошана, а разом із тим росло почуття протесту проти силою накидуваної мені і, як я бачив, усім нам довкола, мови й культури, що мали за собою лиш ту перевагу, що вони могли боронитися хіба фізичною силою, яка стояла їм кожної хвилини до послуг. Оці перші, коли можна так висловитися, свідомі „революційні почування“, почування протесту проти пануючого насильства у мене виникли й набрали певних форм на ґрунті національному. Дальше вони лиш росли й міцніли, майже не міняючи своєї суті.

Мої товариші Івіцький і Червоненко учащали на проби разом зі мною і, здається, що переживали бодай почасти те саме, що і я. Івіцький, хоч сам поляк, мав малу свідомість своєї національності. В той час його захопила романтика нашої роботи. Він захопився крім співу ще й драматичними виставами, бо незле грав на сцені й діставав через те поважні ролі. Червоненко, хоч і чистої крові українець, мав тиху вдачу й найспокійніший темперамент. Він задовольнявся скромною ролею суфльора та хориста. Ми з Івіцьким старалися роздму

в ньому любов до цих вистав, бо кожна сила, особливо ж така культурна як гімназист старшої класи, дуже багато значить в таких гуртках як наш. Поволі-поволі крім любови у нас витворювалося ще й почуття обов'язку до нашого діла, а зразком для нас і в тому напрямі служив усе той же Коллард. Де-далі, то ми з ним усе ближче сходилися. Десь по пробі при вечері йшли розмови на широкі теми. Говорилося, очевидно, по українськи, а головне про справи українськи, і ми почали бачити й розуміти, що десь є ширше українське життя, що Коллард не сам, а має ще й подібних собі товаришів-студентів, та й поза студентами є старші люди таких самих думок і поглядів, як він — словом ми довідалися, що існує українська інтелігенція, яка хоче йти разом із народом, піддержувати його й плекати його, або нашу власну культуру. В той спосіб Юрко без шуму й крику, без голосних зборів і віч та без „літератури“ (бодай у перших часах) робив велике діло освідомлення провінціального громадянства. Тож і не диво, що по двох, чи трьох роках його культурної роботи в Кобеляках уже існувала організація РУП (до неї я не належав, бо мені вже тоді був противний соціалістичний душок, яким вона припахала) і найшлися навіть донощики з кола тих-же наших колишніх аматорів драматичного мистецтва. Вони своїми доносками зробили багато неприємностей самому Юркові і декотрим членам його організації, але ні зруйнувати її, ні знищити вже раз посіяного зерна не могло ніщо.

Під вражінням одного такого гарного літа, в році 1900-му вернулися ми троє: Червоненко, Івіцький і я, як учні шостої класи, до Полтави у гімназію. Спогади й мрії про минуле літо все лучили нас до купи. Тим більше, що з Олексою Червоненком я сидів на одній лаві. Думалося й хотілося го-

ворити про Юрка, про наших друзів, які лишилися в Кобеляках, про те, що вони роблять, чи згадують про нас — словом, нашими думками від промов Цицерона, або обчислень обсягів граняків і остриць линули ми до Меєра у його сад і театр.

Крім того у мене в пам'яті все стояли розмови з Юрком і тому моя думка шукала якогось виходу, щоб літні наші настрої і наша робота не припинялися — не пропали марно, щоби був такий організований осередок, який міг би їх підтримувати й при нагоді продовжувати. Хоч точно собі формулювати того, що мені хотілося я й не міг, але я відчував, що мені хочеться зберегти нас для нашого народу, щоб нас не захопила загальна російська течія і що цю мою думку й наші настрої ми мали би поширювати й між нашими шкільними товаришами, щоб і їх зберегти від обрусіння, як то робив Юрко Коллард серед малосвідомих кобелячан. Довго я думав і міркував сюди й туди, аж нарешті по ваганнях і надумуваннях рішився предложити моїм двом приятелям такий проект: ми зложимо собі такий гурток, чи громадку, щоб нам разом сходитися, читати українські книжки, розмовляти про прочитане й говорити між собою по українськи, так, як ми це робили в Кобеляках. Хоч українських книжок взагалі трудно було роздобути, але все-ж у полтавській громадській бібліотеці було дещо. В книгарні при ній же продавалися деякі українські книжки, головне видання київські й петербургські. На видатки по купівлі можна складати від особи якісь щомісячні вкладки. Якраз цього року мій батько з Кобеляк переїхав із родиною до Полтави і я став жити дома, так що в дні свят можна би сходитися й у мене. А якби сходитися показалося небезпечним, то книжками ми могли би мінятися та обмінюватися при нагоді думками про перечитане.

Очевидно, усе мало робитися, з уваги на гімназіяльне начальство, у строгій конспірації. По короткій дискусії мій плян прийняли й на мене вложили обовязки скарбника і бібліотекаря. Разом з Івіцьким ми звичайно оглядали вітрину книгарні й обговорювали потім на другий день у трьох, які книжки маємо купувати. Тут треба замітити, що Івіцький разом із Целларіусом у той час жили у нашого учителя математики К. Трофимова, а Червоненко в інтернаті при гімназії і тому не мав свободи на прогульки по місту. Як тепер пригадую, перші куплені нами книжки були: I. том „Віку“, альманах „Пальмове гилля“, а далі йшли два томи „Русско-українського словаря“ Тимченка. В міру того, як побільшувалися наші вкладки, що виносили пів-рубля місячно на особу, росла й наша бібліотека. Крім того я записався до громадської книгозбірні і брав звідти книжки, які можна було дістати. Цю літературу ми прочитували звичайно кожний по черзі, а як коли у свята збиралися у мене на Єкатериненській вулиці недалеко від цвинтаря, де в той час ми винаймили помешкання в домі Стеценка. Я дуже дбав про регулярність наших вкладок і тому у мене в шафі кількість книг усе більшала. Ця лектура інтересувала нас не в однаковій мірі. Я книжки відразу проковтував. Івіцький читав досить повільно, але з цікавістю, а Червоненко найповоліше. Може почасти це було тому, що він мусів критися від начальства, що було те саме у нього в інтернаті, що і в гімназії, а почасти може й тому, що давав книжки ще декому з інтернатських товаришів, а ця обставина тішила нас усіх в однаковій мірі.

Ця лектура відкрила мені цілий новий світ. Я побачив, що українською мовою написано вже багато творів і не тільки з життя простого народу, як це мені траплялося читати досі, але і з життя інте-

лігенції — є навіть переклади і з світової літератури — ба, я довідався навіть про переклади самого Гомера! Коли якось я побачив на виставі маленькі рожевенькі книжечки перекладів Іліади й Одисеї Ніщинського зі знаками на них „В. С.“, то в мене аж серце забилося від радості. Негайно ж я їх купив і з утіхою, яку трудно навіть описати, читав рідною мовою звучні строфи того гексаметру, в якому засмакував уже в оригіналі і зі свого боку мусів признати йому титул „божественного“. Не менш божественним видавався мені й гексаметр перекладу. Де-ж до нього міг дорівнятися якийсь переклад Гнедича, чи Жуковського! Що могло у московській мові заступити хочби самих отих незрівнаних наших „богорівного Ахиля Пелієнка“ та „Атрієнка“ Агамемнона, що так близько підходили до грецького духу мови? Я пишався тепер „простою“ мовою наших мужиків, що така звучна, гнучка і в руках майстра така придатна для вислову найвищих думок, для надання їм так прекрасної поетичної форми!

Отже тут іще Бог зна в який раз я переконувався, що вона мені є милою не лише тому, що нагадує мені моїх приятелів дитячих років, але й через те, через що мила й дорога вона є багатьом високоосвіченим людям: що поза суб'єктивною вартістю для кожного з нас, вона має і свою об'єктивну вартість, бо нею можна висловити високі людські думки й почування, що в ній прекрасно звучать твори геніїв людства, деякі з певністю ліпше, як в отій офіційній мові, в котрій я мушу вчитися.

Обставини потрохи нам сприяють. Ми разом із Червоненком сидимо в передостанній лаві. Коли я приношу й передаю йому книжки, або коли ми читаємо підчас лекції, то ізза наших спин товариші з останньої лави можуть бачити свобідно книжки

й навіть читати їх. Доносив ми не боїмося, бо товариські традиції в гімназії стоять дуже високо. За нами в останній лаві сидів тихенький і мовчазний учень Іван Цегельський. Одного дня я був дуже здивований, коли він звернувся до мене по українськи:

— Будь ласка, позичте мені ту книжку, що ви маєте, а я за те вам принесу дещо з української літератури, що я маю.

Мою радість описати годі! Природно, що Цегельський дістав від мене, що хотів, а на другий день він приніс мені дві тонкі книжки у жовтій оправі, на яких угорі було химерними літерами написано:

„Літературно-Науковий Вістник”.

Прочитавши негайно-ж у школі дещо з тих книжечок, я довідався про такі цікаві й досі невідомі мені речі: перше, що українці стоять так високо, що мають навіть свій місячник; друге, що існує власна українська ортографія, а третє — що українці живуть не тільки в Росії, але є вони і в Австрії, в краю, що зветься Галичина. Перше відкриття піднесло мене самого в моїх очах — мені приємно було, що я можу виказатися перед моїми товаришами по громаді літературним дорібком нашого народу й показати, що ми недурно заснували нашу громаду, бо маємо спроможність, як і культурніші наші товариші загально-російського напрямку, почитати щомісяця книжку журналу, а при тому ще й закордонного, писаного по нашому. Друге — що ми маємо незалежний від московського український правопис — зродило в мені почуття якоїсь неясної радості: от, мовляв, ми можемо обійтися і без вашої високої допомоги, маємо власний правопис, що і зручніший і модерніший, а головне — ріжнить нас від вас так, що кожний культурний чо-

ловік мусить побачити, що ми — не ви, а чиє ще краще буде представлятися в світі, то покажеться надалі, аби лише широкі світові кола культурного громадянства пізнали нас ближче! Але найбільше заімпонувало мені третє відкриття. Досі я не знав, що крім „Малоросії“ існує ще десь на світі такий край, у якому живуть ті-ж таки люди, що й у нас. Мої учителі історії та географії ніколи мені не відкривали тої тайни, а тимбільше не міг я того вчитати з наших гімназіяльних підручників.

Від того ж Цегельського я дістав і першу нелегальну книжку. Я чув уже про існування нелегальної літератури й почував до неї крім цікавості, яку може викликати щось заборонене, ще й свого роду пієтизм: аджеж у тих книжках можна було найти свобідну людську думку, не звязану ніякими цензурними путами! Що така думка не може бути іншою, як тільки найшляхотнішою, не підлягало для мене ніякому сумнівові, бо для чого ж тоді існує й цензура та ще російська, коли не для того, щоб не пускати на божий світ правди, істини, світла, що їх родить незв'язаний ніякими обмеженнями свобідний людський розум? Тож можна собі уявити, з яким страхом і трепетом та з яким набоженством я брав від Цегельського тоненьку брошурку, на якій стояв заголовок „Дядько Дмитро“!

Тому, що брошурку треба було передати до читання іншим і повернути йому якнайскорше, та й дуже небезпечно було мати у себе нелегальщину, я рішив її прочитати негайно ж, на годині нашого „Келени“.

Тут уважаю за потрібне познайомити читача з цею найдобрішою й найпростодушнішою людиною, яку я колинебудь зустрічав у моїм житті. „Келена“ — він же Николай Петрович Ковалевський — наш старий учитель латинської мови. Він не тільки

найстарший педагог, але певно, що й найстарший чоловік у гімназії, бо в той час, як він мене вчив, він кінчив четвертий десяток літ свого учительства і виховував у нашій гімназії вже третє покоління. Ніхто не міг би подумати, що він так довго трудиться на педагогічному полі. Клясично гарна голова з довгим не зовсім сивим волоссям і такою ж довгою бородою надавала б йому вигляд Юпітера, коли б не мала його постать і дуже добрі сірі очі та цвікер на носі. Добродушність цієї людини справді не мала меж, рівнож, як і його наївність. Учив він по старій системі: задавав, числячи рядки, „звідси і досі” і не давав ніяких пояснень. Нам того й не треба було, бо учився кожний по „підстрочнику” і вираховував із точністю до двох-трьох годин, коли мав відповідати „Келені”, а коли б могла статися якась несподівана пригода і хтось міг бути викликаний проти розрахунків, то на те існували різні способи асекурації. Насамперед, коли починалася година, то один ішов по довгу палицю на вентилятор, бо старий найбільше боявся перестуди. В коридорі вийшовший вичікував аж поки хто буде викликаний до катедри, тоді входив до кляси, зачиняв вентилятор і передавав палицю іншому, який її відносив і чекав знову, аж буде викликаний черговий. Інколи учні ховалися під лаву й пересиджували там цілу годину. А найбільше уживаний спосіб в разі „внезапного” визову полягав ось у чому: визваний наскоро витягає хустку, обмотує горло й так виходить до катедри. Тоді шепотом, хриплячи, починає читати латинський текст, а товариші кричать зі своїх місць:

— Він хорий!... Він є дуже хорий, Миколо Петровичу!

— А що-ж вам є? — питає той.

Учень щось невиразне хрипить, а товариші пояснюють далі:

— У нього тяжка ангіна. (Або діфтерія, або запалення легенів — що кому в голову прийде).

— Чому ж ви прийшли до школи?

— Бо він дуже пильний, він не хоче пропускати пояснень... — слідує відповідь.

Тоді Микола Петрович жалісливо говорить до „хорого“:

— Сідайте вже, та не ходіть до школи, бо так можете собі нажити тяжку хворобу; ліпше відпротіться додому!...

Такі випадки повторялися зпоконвіків, наскільки лише пам'ятають „Келену“ — і він усе вірить у ті хвороби. Як коли, то доходило й до смішного. От, наприклад, перед самим Різдвом, в тріскучі морози він несподівано викликає учня С. Той виходить з обв'язаною шиєю і хрипить, а з лав гукають: „він є тяжко хорий!...“ „у нього гарячка сорок два ступені!... він умирає!...“ і т. д.

— Що у вас болить?...

Тоді один з найбільших шалопайів дає таке пояснення:

— Ми з ним учора до ріки ходили купатися, от він і скупався, а я не хотів, бо був мороз, та й його відговорював, тільки він не послухав, а тепер от мабуть помре!

„Келена“ блідніє з переляку й дріжачим голосом промовляє:

— Що ви — бійтеся Бога! Хіба ж можна купатися в таку погоду?... Так же справді померти можна!... Сідайте, та не ходіть більше ніколи купатися в зимі!...

Перестуди сам він боявся найбільш усього на світі. Він носив теплу шубу, кутав собі горло, наказував підчас години зачиняти вікна, двері, вентилятор — усе, що лиш давалося зачинити. Тому зимного повітря уживался часом як мінометом.

залякати. Інколи йому обридне сидіти коло катедри і він стане проходжуватися між лавками. Учням це не вигідно, бо на латинській годині кожний робить свою чергову роботу, або й читає собі щось. Щоб примусити його вернутися до катедри, хлопці дують йому ззаду в спину і на шию.

— Звідки то так тягне? — перелякано питає він.

— Зпід підлоги! Тут, Миколо Петровичу, скрізь страшні протяги, годі висидіти! — відповідає йому в тон кілька голосів, і він чимскорше біжить до катедри.

Не можна сказати, щоб учні хотіли насміятися з нього — навпаки його дуже шанували, а тих, хто йому докучав, просто били самі-ж товариші, але пожартувати при нагоді, просто побавитися собі зайвий раз — це дозволялося. От, нпр., по Різді в шостій клясі він цілу першу свою годину пояснює, що ми будемо читати твір письменника Вергілія — Енеїду. Вкінці говорить, яку книжку кожний має купити собі й навіть показує свій примірник. А під кінець години, по всіх тих поясненнях, Бразоль, син полтавського ґуберніяльного маршалка, питає його поважно, навіть не моргнувши оком:

— Так кажете, Миколо Петровичу, що на завтра ми маємо принести Енеїду Котляревського?...

— Та ні, Боже мій, я-ж говорю вам, що латинський текст — старий латинський письменник Вергілій написав колись по латинськи Енеїду...

— Ах, Господи, Бразолю, який же ти нетямущий! Енеїду Вергілія принось, говорять тобі, а перекладом Котляревського можеш користуватися, як помічним текстом — поясняють йому довкола товариші зі зовсім поважними мінами.

На лекцію кожний учень має вибрати невідомі собі слова і записати в окремий зошит. Але й того

труду забагато для нас. На цілу клясу існує всього кілька зошитів, а робиться звичайно так: поки визваний відказує при катедрі, на один із зошитів робиться нова обгортка з паперу й на ній підписується ім'я й прізвище відповідаючого. Та й тут не без жартів. От у нашій клясі Келена якось перепитує князя Мещерського. Той приносить йому по відповіді, не подивившись, „свій” зошит.

Келена здивовано дивиться на надпис і говорить до нього:

— Аджеж ви зветесь Ігор?

— Ігор — відказує той.

— А чому ж тут на зошиті написано Калістрат?

Бідняга ні в сих, ні в тих, і з ніяковости не може дати відразу відповіді. Товариші йому допомагають: — То він, Микола Петровичу, помилково так надписав! — Тоді й він сам приходиться на ту спасенну думку:

— Так, то я помилково!...

На тім і кінчиться ціла справа. В той спосіб знаменитому нашому басові Лейбинові підписувано зошит: Гелікон Лейбин, а одному з наших приятелів і превеликому ледареві — небіжчикові Олексі Діателовичу писали „Сосіпатор” і обіцяли, що, як він не заведе власного зошита, то підписано буде — „Алігатор”...

Так отож, як я вже згадував, на годинах Келени найбезпечніше було полагоджувати всякі свої справи, на його ж годині мені й довелося прочитати першу нелегальну книжку — отого „Дядька Дмитра”. Приступав я до неї з найбільшою цікавістю і свого роду набоженством, і яке ж було моє розчарування в міру того, як я її читав! Замість високих думок, чогось такого, що мало піднести мій настрій, замість голосного протесту-приву до вищих людських почувань, що я сподівався там знай-

ти, я зустрів нудну балаканину про якихось робітників, про штрайки, про те, як робітники мають робити різні пакости і шкоди фабрикантам та поміщикам і т. п. По прочитанні цієї брошури в мене лишилося почуття непорозуміння, ніяковости й навіть стиду: мені ніяково було передавати її далі для прочитання моїм товаришам, що я мусів зробити по нашій попередній умові. Ті самі почуття пробуджувалися в мені й далі, коли я знайомився з агітаційною українською, чи московською літературою. Читаючи такі брошурки, як „Штрайк і бойкот“, „Чи є тепер панщина?“, „Павуки та мухи“ й інші до них подібні, я бачив, що вони кличуть до нищення людського майна, до творення безладдя й непорядків. Чогось позитивного-будуючого я не міг вичитати в них, а того роду руїницькі думки, мені, хазяйському синові, що виріс серед таких же, заїмпонувати не могли. Крім того я бачив у них злобу, яка кермувала авторами при писанню, і яку вони за всякий спосіб хотіли викликати і в читача. Все це було мені неприємне. Щодо самої суті брошури, то деяку, але дуже малу рацію, я міг їм признати, але й то з багатьома застереженнями. В них раз-у-раз говорилося про бідних людей — фабричних і сільських робітників. Підкреслювалося, що їм дуже тяжко живеться і радилося, щоб вони робили штрайки й нищили майно ненависних фабрикантів та поміщиків. Фабричних робітників я не знав зовсім, не знав і умов їх життя. Раз якось у Кобеляках на мості я бачив групу хлопців у „піджаках“, блискучих чоботях і глибоких гумових кальошах. Вони грали на гармонії, курили цигарки і зачіпали прохожих, насміхалися з них, лаючи поганою московською лайкою. Хтось із наших хутірських хлопців пояснив мені, що це „робочі“ з Катеринослава. Місцеві кобеляцькі хлопці мали піти туди на фабрику,

а тепер прибули „на побивку". По словам мого супутника, їм велося дуже добре — настільки, що вони могли по панськи вбиратися, навіть носили срібні годинники, а що вже до горілки, то що свята п'яні! „Тільки з ними годі заводитися — такий зараз витягне ножа та й у бік — там такі розбишаки, що страх!"

Така рекомендація „робочих" не могла визвати в мене до них ні пошани, ні любови, скорше хіба почуття відрази й страху. Але я допускав, що це могли бути виїмкові типи, а взагалі робітникам на фабриках могло поводитися й гірше. Лиш я не бачив ніякого виходу в тих штрайках, до яких раз-у-раз їх накликували, так само, як і сільсько-господарських робітників. Умови життя і праці цих останніх я знав із власного досвіду і представляв собі справу конкретно. От хочби й у нас. Батько договорився з робітниками, скажемо, за шостий сніп. А вони серед жнив заштрайкували. То це ж не було б насамперед чесно. Нащо ж було тоді так договорюватися? Підчас штрайку зерно висипеться й потерпіли б обидві сторони, а робітники, то може й більше, бо в батька все було досить хліба в запасі, а в них у декого не було б чого їсти на зиму. А на черговий рік батько взяв би інших, а наші не мали б де заробити. Правда, що інших, по вказівкам брошур, малося б не пустити, але можна було в усякий спосіб подолати штрайкарів, так що програли б вони, а не поміщик. Та й до чого те все? Чи наші люди, от хочби й Ілько, Василь, Іван та інші, погодилися б на ті рецепти? Я з певністю міг сказати, що ніколи. Чи справді мій батько є таким їх непримиримим ворогом, як то представлялося у брошурах? Я вже мав настільки холодного критичного розуму, щоб розібратися у фактах, а настільки почуття справедливости, щоб осудити мого батька.

Це я часто робив і говорив йому у вічі, коли уважав, що він щось недобре робить, або коли я не сходився з ним у поглядах, що бувало у нас досить часто. Але в даному випадку я не міг знайти ніякої його вини. Навпаки, я бачив, що за допомогою мого батька декотрі наші наймити поставали хазяйнами. От хочби й Ілько — перший. Ще заки я вступив до гімназії, мій батько на толоці поставив три хати. В ті хати пішли до нього жити „у сусіди” Ілько з Сохвією, з якою він перед тим одружився, його брат Василь і глухий Іван. Я не знав, на яких умовах вони жили у батька. Пізніше батько віддав усю свою землю в аренду мужикам і вибрався до Кобеляк, а потім до Полтави. Отже за 7-8 літ Ілько доробився до того, що крім тої землі, яку він арендував у батька, мав уже своєї власної три, чи чотири десятини, мав корову, коня й кілька овечок. То само й глухий Іван. Мій батько нераз казав із гордістю, що в нього люди „хазяйнами поставали”. У Василя справи йшли гірше, бо, як поясняв сам Ілько, він із жінкою були ледачі: пізно вставали і взагалі не любили робити. Але й вони не бідували й не голодували ніколи. А в Ілька, що з жінкою не знали відпочинку, водилися й грошенята — він прасолував потрохи і збирався ще прикупити земельки. Під кінець, коли батько продавав свою землю нашим же таки мужикам, Ілько мав своєї власної землі кільканадцять десятин, крім живого й мертвого інвентаря — отже був багач. Я знаю, що він був вдячний батькові, як і взагалі наші люди ніколи не сварилися з батьком: вони навіть не хотіли вийти з „сусідів”, а жили весь час у батькових хатах. Значить, що рецепти брошур до наших обставин вже не підходили. Так само і довкола: були поміщики й багатші ніж ми, були й бідніші, але про них у нас говорилося або з пошаною: „от то „добрий

хазяїн" — значить, що він уміє господарювати, працює і сам стежить за господарством, або — з призирством: „ет, який там із нього хазяїн — тільки батьківське пропускає!" До таких ставилися призириливо всі — в першу ж чергу мужики. А були й такі поміщики, що, пропустивши велике батьківське майно, зійшли до стану „босяків". Одного такого я бачив часто п'яним коло шинків у Кобеляках і він до мене усе заговорював по французьки.

Отже життєва правда багато де в чому розходилася з тим, що писалося в нелегальних брошурах. Видно, що біда бідою, але багато залежить ще й від чоловіка, як він ту біду подолати вміє, чи хоче. А що багатьом людям недобре жилося, я й сам бачив. Я не був настільки сліпий, щоб не розуміти тої „соціальної кривди", як вона звалася, лише я не думав, щоби штрайками та руйнуванням поміщиків можна було її позбутися. Я хотів би, щоб усі наші мужики мали собі землю і хазяйствечко, але в тих брошурах нічого не говорилося власне про те, не говорилося взагалі, як робітникові стати багатшим, чого всі хотіли у нас і що було для мене цілком природним бажанням, — лише говорилося про те, щоб руйнувати багачів, себто зводити їх в стан бідаків.

Та й ще одна річ дивувала й навіть сердила мене. Як таки в нелегальній українській брошурі, де все можна говорити, не говорилося нічого про національний гніт нашого народу? Ні слова, ні звука — так, ніби це цілком нормальне й оправдане, проти чого нема потреби протестувати, кричати, освідомлювати темний нарід, для якого власне такі книжки, як видно, писано. Я знов образно представляв собі: припустимо, що наші люди зроблять так, як то писано у брошурах — штрайкуватимуть і дістануть замість шостого третій сніп, або замість двох — три

рублі денно — певно, що зароблять більше. Ну, а далі? Знов усе буде по старому? Вони все лишаться „мужиками” — „мазницями”, їх мова, одежа, звичаї — все то буде просте, мужицьке, з чого можна й далі глузувати, так, як тепер?

В кожному разі та очевидна життєва неправда, свідома брехня, сіяння ненависти між синами того самого народу мене дуже прикро вразили в тих перших нелегальних брошурах, які я прочитав і які пропагували соціалістичну доктрину, як я про те довідався пізніше.

А в той час, як я читав першу нелегальну брошуру — того „Дядька Дмитра”, то її життєву неправду і злі наміри в ній висловлені, ніби ще відтінювала й підкреслювала переді мною найдобріше обличчя нашого Келени, на якого я зрідка кидав оком — це втілення доброти, справедливости й людяности...

Цими моїми думками і настроями я не ділився з моїми співгромадянами, щоб не знеохочувати їх. Яке вражіння зробило на них читання тих нелегальних брошур, я не знаю. Івіцького захоплювала тоді більше зовнішня сторона — таємничість нашої організації, досить романтична обстановка наших сходин, читання та й сама фабула прочитаного. Червоненко мав якийсь роман, вдарявся було в мелянхолію і я піддержував та розважав його як міг. В кожному разі ми міцно держалися разом, а в мене все росла надія й на поширення нашої громади. По нараді з іншими я запропонував і Цегельському приєднатися до нас. Але він чомусь відмовився. Ділився з нами й далі літературою, яку мав, а під кінець року відкрив нам, що дістає книжки від семинаристів, і що тут же в четвертій класі у нас є хлопчик на прізвище Комліченко, котрий може вразі потреби бути нам для звязку зі семинариста-

ми. Здається, що і сам цей Комліченко вже знав про існування нашої громади, бо Червоненко в інтернаті давав до прочитання наші книжки досить широко, а в той спосіб вони йшли і поза інтернат — найбільше в молодші кляси. В цілях конспірації ми рішили, що я сам познайомлюся і буду перебирати книжки від Комліченка, щоб нам не пійматися. Так і робилося. Він приносив і передавав мені, а по прочитанню відбирав знову від мене і передавав семинаристам. Не знаю, чи вони знали про склад нашої громади, а ми про них на перших часах не знали нічого: Комліченко свої обов'язки виконував дуже сумлінно. Тільки чергового року, коли ми були вже в сьомій клясі, у нас налагодилися постійні зв'язки зі семинаристами, ми познайомилися з ними й особисто. Тоді ж і значно розрослася наша громада.

Першою ознакою довіря до нас із їх боку було те, що вони стали передавати нам нелегальну літературу і то не тільки для прочитання, а деякі книжки ми могли й купувати від них для нашої книгозбірні. Пригадую, як тепер, що першими нелегальними книжками, які мені передав покищо до прочитання від них Комліченко, було три: „Поезії Шевченка, заборонені в Росії”, згадана вже брошура „Чи є тепер панщина” і досить груба книжка „Соціалізм і соціяльний рух у Європі в XIX. століттю” Зомбарта. Історія Зомбарта навела на мене таку нудьгу, що я покинув книжку, ледви прочитавши десяток сторінок. Міркування про сучасну панщину визвали в мені з вищезгаданих уже причин несмак. Зате „Поезії Шевченка” запалили мене. Я, не випускаючи з рук, проковтнув книжечку і рішив, що ми мусимо мати її в нашій книгозбірні. Але, тому що семинаристи не хотіли її нам відступити, то я сидів ночами цілий тиждень і власноручно пе-

реписав книжечку. Не можу сказати, щоб усі ті вірші Шевченка зробили на мене однакове вражіння — деякі з них, як нпр. „О, люди, люди небораки“, або деякі уступи зі „Сну“ вражали мене вульгарністю. Зате „Кавказ“, „Розрита могила“, перерібка псалмів Давидових зворушували мене до глибини серця. Тут у них я знайшов уперше те, чого вимагав від нелегальної літератури: вогненний призив до боротьби за високі людські ідеали, за волю поневолених народів, в них я почув голос пророка, що мертвих пробуджує з гробів, а не нужденні міркування про підвищення заробітної платні на кілька копійок, або призив до боротьби за якийсь восьми- чи ще менше годинний робочий день — питання для нас хліборобів не цікаве і не актуальне. Поезії Шевченка на соціальні мотиви мене так само глибоко зворушували, в першу чергу тому, що в них я бачив знані мені з досвіду малюнки сільських злиднів, а вдруге ще й тому, що Шевченко умів промовити до людського серця словом палкої любови до мого народу, чи ненависти до його ворогів, а не намагався взяти читача на розум міркуваннями, переповненими дрібною злобою проти людей, що винні тільки у тому, що мають якесь майно — землю чи гроші, як це роблено було у брошурках.

Отже наша книгозбірня доповнилася двома нелегальними книгами: Забороненими Поезіями Шевченка мого рукописьма і згаданою вже брошурою Зомбарта. За ними слідували „Рай і Поступ“ Драгоманова, „Русь Україна, а Московщина Росія“ Л. Цегельського, „Підземна Росія“ Степняка і ще пара брошур, назв яких тепер я вже не пригадую. Разом усіх нелегальних книг, коли я передавав нашу книгозбірню мому наступникові, було, як я не помиляюся сім, а всього ми мали книг щось біля пів

сотні назв, з них деякі досить цінні, як нпр. вже згаданий мною „Вік” — усі три томи, словник Тимченка два томи, грубі альманахи: „Дубове листя”, „Пальмове гілля” — майже ціла збірка творів І. Нечуя-Левицького, усі чотири книжки творів О. Кониського, його ж життєпис Шевченка й інші. Цю книгозбірню ми придбали виключно щомісячними вкладками наших громадян. Комліченко, хоч він був лише у четвертій класі, силою річей увійшов у склад нашої громади, а крім нього ми прийняли ще по особистій його рекомендації його товариша Віктора Перцовича. Цей Перцович, несповна п'ятнадцятилітній хлопець, гарний на вроду, глибокого розуму і дуже широкої, як на свій вік, ерудиції, був великий ідеаліст і палкий ентузіяст. Своїм ентузіазмом зєднав мене він відразу, а за його щире отверту вдачу я полюбив його так, як покищо не любив нікого з моїх товаришів в організації. Він цілий горів від любови до нашої справи, любив наш народ і ненавидів наших ворогів, а що був єдиним моїм товаришом, який мав волю до акції, а не пасивно піддавався моїм намовленням, як інші мої співгромадяни, то я його тимбільше цинив як єдиного, на котрого я міг спокійно передати почате нами діло: він його понесе на своїх раменах і не покине ніколи, хіба разом із життям, втім я був певен! Перед його начитаністю всі ми неварті були нічого. Він віддавна захопився історією, читав силу історичних книжок і вже тоді мав свою власну цінну бібліотеку, на котру йому не жалів грошей його батько, заможний чоловік, один із найпопулярніших адвокатів у Полтаві. Одна лише біда була з ним: він був хорий на сухоти і знав про це. Батько, що дуже любив його, робив усе можливе, щоб йоговилічити: посилав його в Крим, кликав найліпших лікарів, але мало що помагало — бідний хлопець був свідомий, що його

чекає може недалекий кінець. Може та його хвороба робила його ще більше пристрасним, ще більшим ентузіястом, що тим більше причаровувало мене до нього. На жаль, мені мало довелося бути з ним: в ті часи він часто їздив у Крим на лікування, а незабаром передчасна і трагічна смерть перервала його молоде життя... Під його впливом було ще кілька його товаришів однолітків, в тому числі розумний і енергійний хлопчина Шевченко, крім того — Семиренко, Ющевський, oprіч них виявляв інтерес до читання наших книжок — Микола Чеботарів і ще деякі з його товаришів. Отже наша громада починала мати добрі вигляди. Лише з огляду на те, що хлопці були щойно в четвертій клясі — майже діти, ми старші боялися приймати їх прямо до організації з уваги на конспірацію, а рішили давати їм літературу і виховувати, а разом і слідити за ними через Перцовича та Комліченка. В той спосіб і йшла наша робота: вони діставали від нас літературу, не знаючи звідки і від кого вона, а ми почувалися безпечніше і мали разом із тим собі людей до вибору, бо рішили, що раніше як із п'ятої кляси не можна приймати до громади, а першими й останніми виїмками були тільки ці двоє: Комліченко та Перцович. Пізніше й решту прийнято до організації, а за ними і ще декого — то вже було без мене, коли я скінчив гімназію.

В ті ж часи, коли я був у сьомій клясі, десь на самому початку 1902 року довелося мені познайомитися й особисто з членами громади семинаристів, з першим студентом університету — українцем, котрим був Борис Мартос і в деякій мірі навіть із заступниками полтавської „старої” громади, а чи організації Р.У.П.

Семинаристи вже кілька разів переказували через Комліченка, що нам варто би зійтися і пого-

ворити разом. Ми згожувалися, але справа була за тим лише де зібратися, бо в мене з уваги на мале помешкання тай на мої сімейні обставини годі було умістити яких десять або й більше душ. Врешті семинаристи переказали, що вони мають де, й одного недільного ранку по Службі Божій Комліченко повів нас через новий базар за Богоугодне Заведення до парового млина Виноградових. В їх же домі й відбулися перші наші спільні сходи́ни і знайомство.

Самі господарі — стара пані та її доньки, прийняли нас дуже привітливо, а семинаристи, як видно, були тут і частішими гостями. Не можу вже тепер точно пригадати хто з них був тоді на тих наших сходи́нах, але, коли пам'ять мене не зраджує, то були приявні такі семинаристи: Гмиря, Симон Пеллюра, Фідровський, Шаревський і, здається, ще Панащатенко та старший брат Комліченка. Розмови велися більш організаційно-практичного характеру. Говорилося про спосіб перебирання і купівлю нами від них книжок, а другою важною справою була організація подібних громад серед учнів полтавської реальної школи та серед учениць Маріїнської гімназії. Першу справу ми полагодили скоро і практично так, що потім усе мали книг подостатком. Що ж до другої, то виникали деякі труднощі і сумніви. Ми не мали знайомств серед реалістів, а семинаристи хоч мали, так не досить певні. В кожному разі вони приобіцяли нам, що самі поладять справу і тоді дадуть нам вістку.

Пригадую мою дуже характеристичну розмову зі Симоном Петурою. Я звернув йому увагу, що в тих школах нам буде трудно мати одностумців, бо їхні вихованці вже сильно змоскалізовані і, наскільки я знаю, хиляться більше до російських партій та організації. На те він мені відповів:

— Не журіться: нехай знайдемо одного, він до себе прилучить другого, а як заведеться хоч маленьке кубельце, то вже не загине — розростеться у велике кубло, яке потім вивести буде трудно!

Але до того не прийшло, бо незабаром вибухли заворушення в семінарії і, здається, чи не всіх наших знайомих зі семінарії викинули.

З представниками реальної школи в особі Курдюмова, Павловського і ще деяких, котрих прізвища я забув, я познайомився пізніше, незалежно від семінаристів і, хоч я пробував декого з них навернути на українську дорогу, так мені то не вдалося, бо серед них непохитний авторитет мав Курдюмов — москаль з походження і свідомий ворог усього українського. Він пізніше став російським соціал-демократом — меньшевиком.

З гімназистками Маріїнської гімназії я мав знайомства, але серед них не могли ми поширити наших ідей з тої самої причини: їх симпатії були на боці Курдюмова, що імponував їм своєю показною ерудицією і власною особою, бо він був гарний на вроду і знав, як обходитись з паннами.

Тоді — при першому нашому знайомстві, семінаристи зробили на мене гарне вражіння: розумні, енергічні, знаменито говорять по українськи і, здається, що дуже віддані справі. В кожному разі старші і багатші на досвід, ніж ми. Дуже завидно нам було, що вони не мають уніформів (тоді ще семінаристи ходили в цивільному: чорні сурдути були офіяльним убранням для них, а форму „под студентов“ для них завели років два пізніш). Вони мали більше свобои, ніж ми — бідні гімназисти, що їх все і всюди, хочби через їх сірі шинелі й блюзи відкривало дбайливе й гостре око Ракла, або й самого нашого директора.

Найбільше з усіх моїх знайомих робив на мене

вражіння Гмиря. Здавалось, що цього чоловіка ніщо не в силі було спихнути з раз наміченої дороги. Він усе був зрівноважений, веселий, але в цілій його постаті чулося силу, твердість, впертість. Якось пізніше, вже по семинарським погромі, коли їх усіх викинули із семинарії, зайшовши чогось до Комліченка, я побачив в останнє Гмирю. Було над вечір і він прийшов просто з лекцій, якими заробляв собі на прожиток. Він приніс зі собою велику десятикопійчану паляницю. На столі кипів самовар, і він жадібно став пити чай, заїдаючи його паляницею, котру різав великим кривим кинжалом, що висів у нього при поясі. При тім добродушно підсміхувався і розмовляв знами про всячину:

— Оце працюю справді в поті лица мого — кінчу самовар і паляницю... Не дивуйтеся, бо це мій обід і вечеря разом. Чоловік мусить якось жити... Ну, та Бог не без милости, козак не без долі!... Бережіть, пане - добродію, свою громаду, бо ми — семинаристи дяківські та паламарські діти і тсму більше пристосовані до життя, а Ваш брат — гімназист то здебільшого панські синки... Нам от паляниця на прохарчування вистарчить. Ми в крайнім разі підемо на крилос читати, або на дзвіницю у дзвони дзвонити, а Ви куди?...

По цій розмові я його вже не бачив ніколи. Чув, що він виемігрував до Галичини і там помер. А його заповіт я беріг: доки був у гімназії справді нашій громаді нічого не сталося і бодай двоє членів нашої громади добилися до університетської лави, а третій — Івіцький у сьомій класі покинув гімназію добровільно.

З Борисом Мартосом познайомився я при таких обставинах. Якось ранньою весною 1902-го р. Перцович сказав мені:

— Чи Ви знаєте, що до Полтави приїхав один

відпоручник від харківської громади? Сьогодні у вечері він буде читати доклад. Як хочете, то ходіть. Інших не варто брати, бо нас можуть вислідити і піймати — підемо вдвох, а потому перекажемо нашим що і як.

На тому ми й погодилися.

— А куди ж іти, Ви знаєте? — запитав я його.

— Тут є один студент із Харкова, Борис Мартос, мій знайомий. Він казав, щоб ми зайшли до нього, а він уже нас відпроводить.

В умовлений час у вечорі я зайшов до Перцовича і разом із ним ми направилися на Сінну площу. Там недалеко від церкви він завів мене до одної хатки, де в просторім і слабо освітленім покої зустрів нас високий чорнявий студент. Він говорив з нами баском, звисока, і видався мені дуже бундючним та самопевним. Я це пояснив тим, що деж таки нам, скромним гімназістам, рівнятися до такого великого пана, як харківський студент, та ще й такий, котрого, як переказував мені Перцович, вислано в Полтаву за студентські розрухи? Десь видно славний діяч серед студентів! Мені було приємно, що от такий значний чоловік є українцем!...

По короткій розмові, в котрій пан студент пояснив, що приїхав товариш „Муха“, який і буде сьогодні держати доклад, ми всі троє помаршрували темними вулицями на передмістя, де в помешканню знайомого мені з кобеляцьких театральних вистав Осмяловського, що служив статистиком у полтавськім земстві, зібралось вже багато незнайомих мені людей. Між ними й моїх знайомих було двоє: Понятенко та Кучерявенко. Це були либонь збори полтавської організації Р. У. П. Незабаром низенький панок з гострою борідкою і в сірій студентській „тужурці“, почав і свій

доклад. Говорив він досить гладко, але з такою манєрою, ніби щось йому в горлі заважає говорити. Мені пояснили, що це відомий український діяч, син знаного українця, професора Антоновича, а „Муха“ це лише конспіративна його кличка. Не пригадую вже точно сутті докладу — здається, це був інформаційний доклад від Р. У. П. Великого вражіння на мене не зробив ні доклад, ні сам прелеґент, але до його особи я відчув належну пошану: адже ж це був справжній український діяч, та ще й син славного українця!...

Вертаючися до дому по докладі, ми з Перцовичом обговорювали наші справи і я пропонував увійти через Мартоса у ближчі звязки зі студентством. Він одобрював мої предложення і взявся за посередництво, але з того щось і не вийшло нінічого — мабуть нас уважали за мало поважну організацію, щоб із нею варто було зачинати таким великим панам як студенти університету. Так по тому я й не бачився з Мартосом, аж доки я не скінчив університет і був уже учителем в полтавській комерційній школі, а він став завідуючим якимось кооперативним відділом, чи що, словом служив у кооперації в тій же Полтаві.

Взагалі мені незабаром прийшлося дуже скоротити мою політичну діяльність, бо мені самому загрозило мало не виключення з гімназії, а причин тому було досить. Я вчився добре і був усе в числі найліпших учнів, але лиш успіхами в науках, тільки не з поведення. Мене не любив ще з п'ятої кляси директор за моє, як він поясняв, „вільнодумство“ та й з інших педагогів я міг похвалитися до себе симпатіями хіба нашого пан-отця Дмитра Щедродарова та нашого інспектора — вже згаданого Тимошенка. Решта ж дивилася на мене очима директора. Мій свобідний час і мої симпатії

я поділяв на три частини: перша і найбільша належала нашій громаді, друга нашому потаємному гурткові освіти, про який мова йде нижче, а третю віддавав особистим моїм приятелям — Івіцькому та Целларіусові. Наша дружба, що звязувала нас із перших кляс гімназії не переривалася ніколи. Івіцького мені з часом вдалося повернути й на мою українську віру, а Целларіус, хоч і лишився байдужим, але мав добре серце, товариську вдачу і дуже любив співи, що лучило нас. Якраз тоді в Полтаві перебувала італійська опера, її прем'єр, знаменитий тенор Гамба, чарував полтавську публику, а Целларіус, що відкрив у себе тенор, намагався його наслідувати. Отже ми ходили разом до театру, потім Целларіус із Івіцьким переспівували популярні італійські арії, а я посміювався і критикував їх. Крім того нас лучила ще велика любов до спорту у виді гри на білярді. Тому що білярди були лише по клюбах, до яких ми не мали доступу, та по „пивних“, то ми вишукували собі таку скромненьку „пивную“ на Стрітенській вулиці, недалеко від Мало - Петровської, куди ми й заходили щодня по обіді на партію або дві „в пірамідку“. Народу там у той час звичайно не було, тому владитель пиварні, на прозвище „Серьожка“, дуже радо вітав нас. Тільки один раз, саме в розгарі нашої партії вбігає до білярдової салі „Серьожка“ і переляканим голосом кричить нам:

— Сюди йде Ваш учитель!... Ховайтеся десь!...

Ми відразу збагнули страшну небезпеку: за вступ до „пивної“ нас чекала не аби яка кара від начальства! Щож було робити? Целларіус поліз під білярд, а ми з Івіцьким ледви сховалися в другу хату, коли двері з вулиці відчинилися і в білярдню вступив ніхто інший, як сам Ракло! Відразу ж він нас знайшов у сусідньому покої, а Целларіуса витяг

— А що ви тут робите? — запитався нас із своєю звичайною підлою усмішкою.

— Зайшли на білярді партію заграти — була коротка відповідь.

— Забирайтеся звідси негайно!

— Ми й самі бачимо, що треба забиратися!...

Що його робити? Целларіус уже повторяє рік у восьмій клясі і побіг просити Ракла, щоби той на нього не доносив, а ми з Івіцьким рішилися на інший спосіб: ми рішили попередити Ракла, написавши самі на себе донос, щоби він не мав бодай тої сатисфакції, що він на нас доніс та, щоб не дуже перебрехав подію. Знаючи, що наш Марков дуже любить всякого роду почеси, і що саме недавно він дістав генеральський чин, ми, титулюючи його „Вашим Превосходітельством“, з усякими іншими ознаками найбільшої перед ним пошани і свідомости нашої провини, смиренно признавалися до неї, перепрошували та обіцяли, що вже ніколи наша нога не переступить через поріг білярдної. Нашу цидулу передали ми директорові через гімназійного вознього і зі страхом стали очікувати ранку. На молитві Марков був у доброму настрої і замість лекції з гігієни присвятив свої виклади безпекам, які можуть стрінати тих молодих людей, що ходять грати на білярді. Справа стала на тому, що він нам трьом приобіцяв не робити з цього факту ніяких консеквенцій, коли ми до кінця кварталу не будемо мати ніяких гріхів. Здавалося б, що умова дуже вигідна для нас. Але це може тому здаватися, хто не знає наших гімназійних умов! Як я не берігся, але уберегтися не міг. На годину Азбукіна я не взяв до кляси грубої хрестоматії Галахова, котрої майже ніхто не носив. Він причепився до мене, чому я читаю з чужої, а своєї не маю? На чергову годину я, знаючи його.

приготовився як найліпше. Справді він мене викликав, але причепитися до мене годі було: я знаменито продеклямував уривок із „Горя от ума” — і знав усе поза тим найліпше. Не зважаючи на те, що по загальному присудові моїх товаришів я відповідав знаменито, я дістав від нього лише двійку з плюсом. Обурений такою несправедливістю, я пішов апелювати до директора, але той на всі мої доводи і прохання лише посміявся й відповів мені так:

— Заспокойтеся! А тоді, як будете спокійні, візьміть і прочитайте про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Нікіфоровичом! Знаєте, є така повість Гоголя?

І на Великодні Свята я приніс до дому „четверть”, в котрій з поведення мав три. Було це в сьомій класі, отже ще одна така пригода, і я міг вилетіти з гімназії. А причин до того моє начальство могло знайти скільки хоч. Досить було, наприклад, накрити наш самоосвітній гурток при читанню Писарева, або що, і справа готова.

Цей гурток заложили ми — найліпші учні сьомої класи, а разом із тим і найбільші вільнодумці та протестанти. Душ пять-шість нас збиралося в Устименка, аж за Полтавою, де він жив, близько залізничного шляху Київо-Полтавської дороги. Тут, далеко від міста і в більшій чи меншій безпеці від Ракла, читали ми разом критику Писарева і ще де-що з забороненої в гімназії літератури. Читалося, обговорювалося, а між ділом попивали ми і смачну сливянку, що гуртом настоювали для наших сходин. Нехай читач не подумає собі, що ми піячили, або збиралися навмисне для сливянки! Нічого подібного! Чарка - дві слабої, але запашної сливянки лише підбадьорували нас і пробуджували думку. В тім гуртку були, крім уже згаданих Устименка та

Жаботинського, ще мої приятелі Олександр Байер та Олексій Полонський. Мушу признатися, що цих моїх товаришів я любив і шанував як за їх розум, так і за щирість, чесність та інші товариські прикмети. Щодо Писарева, то ми всі захоплювалися ним. Спритна й їдка критика творів Пушкіна, блискучий стиль, сила переконання імпонували нам, тимбільше, що він представляв у зовсім іншому, як офіційальне освітлення твори російських геніїв. На мене самого його твори мали такий вплив, що власне через нього я вибрав собі й природничий факультет, бо про природознавство ми в гімназії моїх часів не мали ніякого поняття. Розбір Писаревим Тургенівського твору „Батьки й діти” і постать Базарова в його освітленню рішили напрям моїх дальших студій, а може й мою кар'єру.

Очевидно, що, дуже люблячи цих моїх товаришів „общеросів”, я намагався прищепити хоть декому з них мою віру. І тут я натрапив на дивне і незрозуміле мені з початку явище: здавалося розумні, чесні й шляхотної вдачі юнаки рішуче не розуміли мене. Мої історичні докази, апеляції до почуття людяности, навіть та українська література, яку я інколи давав їм, не лишали на них ніякого вражіння. На всі мої аргументи чув я байдужу відповідь:

— До чого то все? Що було колись, то тепер не вернеться, для чого воскресати мерців?...

— Але ж зрозумійте, що український народ є живий, що він має такі ж права до життя, що й інші, чому ви не хочете їх йому признати?

— Він має ті самі права і те саме горе, що й усі народи в Росії: як упаде царський режим, тоді всім буде свободніше, а значить і йому!

— Таж і тоді, як і тепер, ви йому не признаєте того, що має московський народ?

— А навіщо тобі це? Не все одно по якому вчитися?...

— Тоді вчімося по французьки, або по англійськи!

— Ми тих мов не знаємо, а якби знали, то чому б ні?

— А я волів би французьку мову як мову півдиких москалів.

— Не говори, бо вони мають свою високу культуру!

— Чому ж ви відмовляєте права мійому народові на його власну культуру?

— Ніхто не відмовляє, хай собі творить, тільки починати тепер, у ці часи вже запізно — є досить інших і досить високих, щоб українці могли з ними конкурувати.

— Так ми ж могли би мати вищу — ніж наші сусіди, якби не історичне наше лихоліття, якби не татари, від котрих ми своїми грудьми оборонили захід, тай Москві дали спроможність вирости на наших трупах.... Москва нас пограбувала, вона й тепер нас грабує матеріяльно і духово — її культура це є грабована наша!...

— Те, що було минуло, а тепер є, як є, а хіба не все одно, хто творив ту культуру, аби вона мала свою ціну, свою вартість, а штучно виплекувати ще нові народи, а за ними, очевидно, й нові держави, немає рації: людство стремить до об'єднання, а не до роздроблення...

Спори в такому роді повторялися у нас чим далі, то все рідше, бо я бачив усю даремність моїх намагань: доказувати розумово мені було годі, бо мої розумові докази розбивалися об їх холодну льогіку, а доступити до їх серця я не міг, може тому, що було вже запізно, а може ще й тому, що всі народи мають свої закони і що я не міг апе-

Бачинського та — трохи пізніше „Самостійна Україна” Міхновського. Бувають лектури, що творять епоху в життю чоловіка, що раз і на все дають форму його неясним думкам і почуванням, або й пробуджують нові та підводять для них трівку й непорушну основу, якої не можуть зруйнувати потім ніколи найдужчі потрясення. Такою лектурою була для мене в першу чергу згадана „Русь-Україна” Л. Цегельського. З тої невеликої, дрібно друкованої брошури, з обгорткою, на якій намальована була жінка, що розсипає довкола книжки, я не тільки навчився нашої історії, не тільки пізнав, хто ми, чий сини, „яких батьків” — але я пізнав усю тяжку історичну кривду, заподіяну нашому народові його „братом”, пізнав і зрозумів, що цеї кривди він ніколи нам не направить, а головне не схоче направити, навпаки — з найбільшою безоглядністю робитиме то само з нами й далі й що годі нам надіятися на його ласку або на справедливість історії! — Ні, для нас є одинокий вихід: тяжка, уперта і послідовна боротьба, боротьба або до нашої перемоги, або до нашої національної смерти, до котрої з тою ж упертою і послідовною безоглядністю впродовж віків провадить нас наш „брат”! Маленька брошурка Бачинського тільки доповняла думки Л. Цегельського. А „Самостійна Україна” палила мозок, від неї в мені кипіла кров!

Читаючи ті книжечки, я почував, як в мені народжався і ріс новий чоловік. Я цілою істотою моєю переживав і переболівав ті думки і висновки, я дякував і молився перед авторами, що вміли так ясно і просто виложити ідеї, які мусять колись запанувати серед цілого нашого народу, а в першу чергу серед його інтелігенції, а дотепер неясно шумували в мені самому.

Бачинського для мене, але

те, що я прочитав у Цегельського, у Бачинського та Міхновського сімнадцятилітнім юнаком, зробило з мене відразу того самого чоловіка, котрим я без ніякої зміни остався й до сьогодні. Жалую, що єдиною моєю подякою, котру я міг зложити д-рові Л. Цегельському, являється недоладне перевидання його дорогоцінної книжки для науки тим моїм братам, які ще не прозріли. Цей наклад з великим трудом удалося мені випустити у Полтаві в літі 1918-го року.

Щоб там не було і як би там не було, не зважаючи на розбіжність наших поглядів, я поважав товаришів, а до деяких мав і глибоку привязаність, бо я незабаром зрозумів людську психологію: більшість людей хилиться перед фактичною силою обставин, або перед силою традицій і навіть моди. Те саме і з ідеями. Красу, високість і силу ідеї спосібні розуміти хіба її творці, решта ж пересічних і вище пересічних людей приймають ідею постільки, поскільки на неї є тепер мода, або поскільки вона вже має за собою силу традиції. А що мода є велика пані і деспотка, то ізза неї і для неї люди не тільки носять чудернацькі одяги, але часто спосібні піти й на плаху. Це я зрозумів досить добре пізніше, коли сам ходив на студентські „сходки” й усякі ризиковні маніфестації не тому, що вони інтересували мене, або я їх уважав за потрібні й корисні, але лише тому, бо цього вимагав добрий тон модерного юнака - радикала й революціонера! Отже ми усі були постільки вільнодумні, поскільки тоді це було в моді і більшість моїх товаришів — власне на той спосіб, якого тоді вимагала мода, а що українців було мало, що вони не встигли ще витворити тої української „моди”, не говорю вже про традицію, тож і годі було вимагати від нас...

революційна на український манір. Але пізніше, коли українці вже могли заімпонувати дечим і від себе, дехто з тих моїх товаришів став цілком щиро на українську роботу. А у згадані часи ми жили дружньо, разом боролися проти деспотії нашого гімназійного начальства і разом трусилися, щоб нас не викинули зі школи. Якраз в ті часи (1902-гий рік) вибухли заворушення в семінарії, славнозвісні аграрні розрухи і страйки в константиноградському повіті та й по університетах було неспокоїно, в повітрі чулася недалека гроза. Тому само начальство попереджувало нас. Директор заходив все до старших кляс і говорив, хоч езопівською, але дуже прозорою мовою: „Стережіться, бо тепер скрізь тверді мітли, — вони добре шкребуть і вимітають!...” І ми стереглися усі як могли. Особливо тяжко було мені з нашою українською бібліотекою. Я ділив її на часті і давав на переховок по товаришах, або сам ховав у себе нелегальщину скрізь поза ікони, під килими та у фортеп'янах, чекаючи от - от ревізії у себе. А тимчасом повставали для мене ріжного роду небезпечні спокуси.

От афішами оголошено, що дня 7-го грудня 1902-го року відбудеться етнографічний концерт групи кобзарів під проводом Гната Хоткевича. Хоч ці виступи і мають цілком наукову рекомендацію від самого харківського археологічного з'їзду*),

*) Фотографічну знімку тих кобзарів, що співали під час харківського археологічного з'їзду (відбувався від 15-го до 27-го серпня 1902-го року) і завітали пізніше до нас у Полтаву, вміщено в книзі Ф. Колесси: „Українські народні думи”, 1. повне видання, Львів, 1920 р. на ст. 48). В Полтаві ж тоді (у грудні 1902-го року) відбувалися Губернські Земські Збори, на яких мав бути прочитаний доклад про заснування Земством кобзарської школи. Концерт кобзарів і влашто-

хоч на другий день ті ж кобзарі на запрошення корпусного директора співали навіть для кадетів — хоч декотрі з батьків спеціально просили нашого директора дозволу для своїх дітей на цей концерт, він лишився невблаганим: у гімназії проголошено, що коли хто піде на цей концерт, то буде виключений. Що його робити?... Моє становище дуже непевне, але й спокуса тяженька! Де ж таки не побачити й не почути співців нашої слави, нащадків славетніх творців дум, наших рапсодів, що зберігають як ту святиню давню нашу славу і передають її від покоління до покоління? Ні, це понад мої сили! Я потаємці пробираюся на концерт і ховаюся по кутках, щоб гостре око якого гімназійного цербера не відкрило мене. Слухаю і дивлюся і не знаю, чи я на землі — у салі „Второго общественного собрания“, а чи на небі між праведними душами мучеників - запорожців, яким у нагороду за їх земні подвиги Господь післав оцю ангельську музику!

Самі думи, їх зміст і їх мелодія, вигляд та мельдійні звуки бандур, які я чую й бачу вперше, захоплюють і несуть мою думку на сотки літ назад у минуле. І бачу я, як серед народу сидить отакий кобзар і співає ті самі пісні й думи, що оце перед нами: про Морозенка, про трьох братів Озівських, про Богдана Хмельницького, а люди побожно слухають, а дехто закрив очі рукою тай утирає непрохану сльозу, саме отак, як оце переді мною Іван Миколаєвич Ризенко... І в мене самого котяться сльози з очей і я свято постановляю придбати собі бандуру і навчитися грати. Щасливі і святі хвилини! Не сам я їх пережив тоді, і поневолі приходить мені тепер, як і тоді, на думку: а чи бувають подібні у житті холодних і розмірковано виражуваних „історичних матеріалів“

мої бідні духом товариші общероси? Ні — для них такі хвилини недоступні, бо по словах улюбленого мого поета, Олексія Толстого:

„Они ззона не терпят гусярнаго,
 Подавай им товара базарнаго!
 Все, чего им не взвѣсить не смѣряти,
 Все, кричат они, надо похѣрити!...«

Цей концерт, що лишиться мені в пам'яті на ціле життя, минувся щасливо для мене: з гімназистів я був сам один, ніхто мене не побачив і начальство не знало про моє велике согрiшення.

Або от другий концерт, котрий я також повік не забуду.

До Полтави прибув разом із М. М. Старицьким сам Микола Віталієвич Лисенко. Він оголосив концерт у тій же салі „Второго общественного собрания" і того концерту не міг я пропустити. Він потряс цілою моєю істотою. Я почув таку тонку, благородну і таку рідну, таку близьку мені музику, що цілий вечір був я у сні. Марія Михайлівна Старицька деклямувала під супровід рояля строфи з невиданої опери Лисенка „Сафо", і я переконувався ще Бог зна в котрий раз, що нічого так гарного в офіційній мові я ще не чув. Салія переповнена головно семинаристами, бурлила як у кітлі від захоплення. Визивом на повторення не було кінця... Старенький Микола Віталієвич невтомно виходив і грав: і прекрасну свою рапсодію і чудову баркаролью й „гарбуза". От нарешті вийшов в останнє, вдарив клявішами і нараз могутніми акордами залунало по салі:

„Ще не вмерла Україна!..."

Трудно навіть описати, що вчинилося серед... тоді ціла салія

підвелася, і нарешті по кінці ще якась мить мовчанки, а тоді громові оплески, крики, цілий рев овацій, безконечний гук, і старого нашого кобзаря, нашу національну гордість і славу, нашого дорогого земляка - полтавця, слухачі на руках виносять зі салі аж до vestibюля.... І я, опянілий від загального захоплення, біжу з усіма разом, забуваючи, що я ж тільки гімназист „руської“ гімназії і що за такі мої пориви завтра можу скінчити в ній курс моєї науки! Але й на цей раз якось минулося... Тоді в Полтаві тай чи не на цілій Україні, уперше з естради пролунали звуки українського гимну! Вперше і я його почув і то в такому виконанні, якого, зрозуміло, більше не чув і вже не почую ніколи! Трохи пізніше відбиті на гектографі ноти цього гимну дістали ми від семинаристів і я передав нашим співакам, які й співали його потаємці під проводом уже згаданого мною Михайла Лейбина.

Так щасливо перебралися ми з Червоненком до восьмої кляси, а Івіцький до сьомої. Нещастя чекало нас при кінці гімназії.

В ті часи, себто при кінці 1902-го і початку 1903-го року, діставала наша громада від семинаристів журнальчик „Гасло“. На мене цей журнальчик справляв марне вражіння: убогий змістом і думкою, він містив вісти головно про революційні розрухи серед селян, робітників і студентської молоді. Але тому, що це був український орган та ще й нелегальний я його беріг як тільки міг. Тим більше, що на кожному числі стояла червона кругла печатка: „Полтавська Громада Р. У. П.“ Отже я докладно прочитував кожне число від першої до останньої літери і передавав до прочитання моїм товаришам в громаді. Перечитані числа зберігав дома у нас у фортепяні та за іконами на випадок

трус, аж поки Комліченко не забирав їх назад до семинаристів. У мене все було в порядку, але попався з ними Червоненко в інтернаті. Необережно він лишив кілька чисел „Гасла” у себе в століку, а директор наказав зробити ревізію, при якій їх і найшли. Ми перелякалися не на шутку: справа загрожувала не тільки розкриттям нашої громади і виключенням нас усіх із гімназії, але й державним судом із його неминучими консеквенціями: тюрмою, або й ще чим гіршим. Та тут виявилася порядність (а може і страх перед наслідками для нього самого і для цілої гімназії) нашого директора: він заховав цю справу на скільки міг у тайні. Поза гімназію вона не вийшла, і, хоч Червоненко дістав з поведінки три, за переховання „недозволеної літератури”, але в матуральному свідоцтві було пояснено цей вислів так: „Твори Чернишевського”. В кожному разі перше півріччя 1903-го шк. року наша громада перебула в страсі трепеті і ми з Комліченком мали багато клопоту, щоби переховати нашу бібліотеку, головню ж нелегальні книжки. Тому, що він був більше zagrożений як я (поліція стежила за його братом і їх мешканням, де збиралися семинаристи), то нелегальщину переховував я у всіх можливих криївках нашої хати, аж до самого кінця моїх матуральних іспитів. Коли ж ми вже мали матуральні свідоцтва в руках, то й тоді передав я моїм молодшим товаришам по громаді лише легальну частину нашої досить великої книгозбірні. А нелегальні книжки в числі щось коло десяти я узяв зі собою на літо в Кобеляки, щоби дати їх в опрау. Може бути, що ця моя любов до книжки і стремління зберігати її перед злими людьми і знищенням пошкодила далі нашій громаді.

В червні 1903-го року (здається 9-го числа), на-

решті ми дістали наші матуральні свідоцтва. Прощай, гімназіє, навіки! Прощай джерело наших терпінь, предмет щирої нашої ненависти! Цю хвилю, коли, скинувши сині гімназійні однострої в перший раз вийшли ми на вулиці Полтави в цивільному убранні, не забудемо ніколи: вони творили переломову епоху в нашому житті. В цій хвилі у перше почули ми себе громадянами, що мають якісь людські права на особисте життя й особисті погляди. Думаю, що тепер ніде в світі, навіть вийшовши з тюрми, людина не відчуває тої радості, яку відчували тоді абітурієнти звичайної середньої російської школи тих часів, коли дістали до рук цей так довго і з такими муками очікуваний документ!

За нами перейдені найтяжчі роки — перед нами принадні перспективи громадського повноправного життя, повного боротьби, пригод і коначної перемоги світлої правди, котру кожний з нас уявляв собі по своєму, але її жрецьями усі однаково уважали цю академічну молодь, що віддавна високо тримає у своїх руках прапори цеї боротьби — цю ідеалістичну і віддану святим заповітам свободи російську академічну молодь, якої ряди ми маємо наповнити своїми свіжими силами!...

З моїх молодших товаришів уже всі крім Комліченка порозїзжалися на літні ферії. Отож я покликав Комліченка, передав йому громадські гроші, книжки, умовився з ним щодо нашої кореспонденції і пересилки літератури з Києва, куди в осени мав виїхати до університету, передав йому як найстаршому й найдосвідченішому з наших громадян цілу нашу громаду. Обняв і поцілував його:

— Бережіть же нашу громаду!... Оглядайтеся довкола на жандармів і на гімназійне начальство тай на нових товаришів! Маємо їх уже досить: по-

чали були з трьох, тепер маємо коло десятка. Не набирайте багато, та беріть певних. Бережіть Перцовича — цей найщиріший. Чеботарів найтвердіший, Шевченко найспосібніший, але Ви — найбільш досвідчений, тому на Вас буде й найбільша відповідальність за всіх...

Бувай здорова полтавська гімназійна громадо! Перша організація, котру я творив як умів, в котрій у перше почав жити свідомим громадянським життям і яку любив першою, юнацькою, навіть дитячою любовю! При тобі росли і кріпли мої погляди на світ і людей, мій світогляд і політичні переконання! Тебе беріг я і леліяв, при тобі лишився кусник мого серця!...

Кінець I. тому.

Читайте! Передплачуйте! Ширіть!

Одинокий на ЗУЗ
Ілюстрований Зводенник

НАШ ПРАПОР

що виходить у Львові вже 5-ий рік
у понеділок, середу й п'ятницю.

Передплатники «Нашого Препору» одержують що другий день 8—10 сторін часопису, в яким мають: нарис і вісті зі світової політики, статті з українського життя в краю і закордоном, статті на політичні, господарські і культурні теми оригінальні дописи заграничних і краєвих кореспондентів літературні, театральні і спортові вісті, цікаві фейлетони, відділ загадок, оригінальні ілюстрації з краю і з закордону.

Кількістю й якістю інформації заступає «Наш Прапор» щоденну пресу, головню там, де нема щоденної пошти.

ТОЧНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ «НАШОГО ПРАПОРУ» одержують крім того **ЩОМІСЯЦЯ КНИЖКИ В-ва «Українська Бібліотека»**, що в продажі коштують по 95 грошів. Кожна книжка має найменше 128 стор., друквана на білім, добрім папері, в мистецьких, многобарвних обгортках. Також по значно знижених цінах (50—60%) одержують передплатники видання **«АМАТОРСЬКОГО ТЕАТРУ»**.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: річно згори зл. 18, піврічно зл. 10, квартално зл. 5, місячно зл. 1.80, а в усіх інших краях: річно згори зл. 32, піврічно зл. 16, квартално зл. 18, або їх рівновартість.
АДРЕСА: «НАШ ПРАПОР», ЛЬВІВ, вул. Руська ч. 18, чек. конто 500277.

Увага! НОВІ передплатники, які вплачують піврічну передплату (зл. 10.—), мають право одержати попередні виставки «У. Б.» по 35 гр. за один випуск (замість по 95 грошів). Належність треба вислати враз із замовленням.

ЖАДАЙТЕ ОКАЗОВИХ ЧИСЕЛ!

PA

34

3.84

(1986)

100-

5327323

PL. 34y